

Informal Layman's Response to the Publication of the Book *The Church — Towards a Common Vision*

Zoran Matic

Biomedical Engineering and Technology / Multidisciplinary Postgraduate
Studies, University of Belgrade

✉ z.matic157@yahoo.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5279-6467>

Abstract: The document *The Church — Towards a Common Vision* (TCTCV) of the Commission for *Faith and Order* within the World Council of Churches was published in Serbian, as a book, co-published by the Christian Cultural Center “Dr. Radovan Bigović,” Institute for Systematic Theology of the Faculty of Orthodox Theology at the University of Belgrade and Biblical Cultural Center, 2020, at the height of the coronavirus pandemic. Both the TCTCV book and the pandemic represent a spiritual and existential challenge. They provoke reception, reflection. Therefore, it is necessary to capture the contemporary context and meaning of publishing and researching literature dedicated to the topic of ecumenism in our Church. It is also expedient to look at history and significance of ecumenism as a general mission of the Church. The notable ecclesiocentricity of the book TCTCV can arouse our greater interest in orthodox and ecumenical ecclesiology, their comparative research, as well as in re-examining our own role and invocation in the ecumenical movement. Through statistical, epistemological, and contextual analysis of the concepts of the text of the book, we noticed some specifics and possibilities of encouragement for inclusive lay, consultative-democratic, and political-theological approaches in ecumenism. The grace of

reading the book TCTCV is manifested, among other things, through arousing contemplation over the mystery of the Church, unity, communion. This secret could be explored mentally and spiritually, through a personal relationship, together, based on the experience of participating in a concrete community of the Church. The axiom about the Church as a community is at the heart of the content of this book, as well as the universal call to the Christ-loving hearts of many to use the book as an instrument for mutual acquaintance, rapprochement, and striving for a common, Eucharistic understanding of the Church and universal Christian unity. In general, this was the vision of Bishop Nicholai Velimirovich while participating in the ecumenical movement and infusing in it his own orthodox experience of the Church. It was also very impactful on prof. Dr. Radovan Bigović, who further elaborated modern ecumenical attitudes, clear and solid guidelines for our contemporary orthodox ecumenical orientation. Both of them, bishop Nicholai and Dr. Bigović are ecumenical and inclusive (unifying) persons and as such our encouraging paragons for ecumenical mission and above all *ecumenical love*. Relied on them and other ecumenical theologians we are gifted with an opportunity to get involved and to continue building our *ecumenical tradition* in which publishing plays a significant role.

The text of this paper is divided into 8 sections.

The first section discusses the meaning of scientific and theological research, as something that can improve, to give intellectual and spiritual incentives for personal work on oneself. To be such, research should be inclusive, open to reception, reflection. A special type of research is one that transcends individual aspirations, one in which the common preoccupation of many prevails, affected by something special — a common direction, a common vision. We can call such a thing communal research. Research with a common vision, with love builds. In the Church, the common vision is that everything and everyone become one in God. This is the New Testament commandment of love that Jesus bequeathed to the Church. This is indicated by the content of the newly published document *The Church — Towards a Common Vision* by the Commission on Faith and Order of the World Council of Churches (WCC) in Geneva, which, translated into Serbian, was published as a book by the Christian Cultural Center Dr. Radovan Bigović, co-published by the In-

stitute for Systematic Theology and the Biblical Cultural Center. Even a cursory reading of the book TCTCV stimulates these thoughts and the premonition that such a book can serve as a stimulus to dedicate ourselves to one important research — “further study and insight into our own ecclesiology and Church Tradition” (R. Kisić, foreword to the Serbian edition of TCTCV, p. 9). It can even induce questioning how agile or non-agile we are in our church missions. If we have neglected them a little, it is certain that this book can provoke us to move on.

The second section explores the potential of the TCTCV book to encourage a lay people ecumenical approach. The book TCTCV is primarily intended for theologians who professionally deal with ecumenism (more precisely, the commissions that participate in the work of the WCC). However, the text of the document is quite easy to read due to the inductive approach when explaining what it is aimed at, so it can be very accessible to interested laymen as well. This can serve as a more inclusive ecumenical approach, as a means to make ecumenical dialogue acceptable to the so-called laity of the Church, and for the sake of the elementary reception of ecumenism in ecclesial communities. Since Orthodox theologians make the same statement as the commission Faith and Order, we are called to participate in the ecumenical dialogue if we understand the dialogic and missionary nature of the Church. This understanding and vocation do not have to be exclusively reserved in the Church only for narrowly specialized theological experts in ecumenical theology. A certain degree of interest and involvement in ecumenical dialogue should be characteristic and accessible to Christians, lay people who are eyewitnesses of the existence, functioning, and building of the community and the conciliar teaching of the Church. From that experience, lay people themselves can become further church builders, teachers, hosts, “Liturgists” and “economics” of the community. In addition, it is desirable to be an ecumenically inclusive (unifying) person, following the examples of Bishop Nicholai Velimirovich, Bishop Atanasije Jevtić, Protopresbyter Radovan Bigović, in whose writings and speeches a credo of the ecumenical inclusive approach could be found. Finally, TCTCV offers elementary references to the trends of ecumenical relations. It is a summary of the progress made in the ecumenical dialogue, how much it has advanced com-

pared to the previous phases and what the fruits of that dialogue are. In short, it can be seen that this book summarizes the most mature aspirations of ecumenical dialogue towards church unity.

The third section discusses the historical significance of the TCTCV document as well as the history of the creation of the document itself, the process of its drafting. Originally, the text of the TCTCV document was published in English in 2013. (Faith and Order 2013), and is available in electronic form on the WCC website. Since then, the WCC has published a total of 84 more documents in the form of books, 16 of which have been prepared by the Faith and Order Commission. 3 more WCC conferences were organized. In the meantime, 78 responses to the TCTCV have appeared (Faith and Order 2020, 6), which were published in 2021 by the WCC in two volumes. Among these, eight responses were made by Orthodox representatives. It is also important to mention that the official response of the Roman Catholic Church to the TCTCV was published only recently, on October 18, 2019 (Pontifical Council for Promoting Christian Unity 2019). So, the TCTCV document is still very relevant, and the translation into Serbian, in fact, appeared with good timing.

In the fourth section, the contextual significance of publishing the TCTCV document is represented. First of all, it is significant that the book was published by the Christian Cultural Center of Father Radovan Bigović. This edition renewed a good theological trend that began with Fr. Radovan, the trend of research in the field of ecumenical theology. As is well known, Fr. Radovan taught the course of ecumenical theology at the Faculty of Orthodox Theology and actively participated in ecumenical meetings as an Orthodox representative of our local Church. From this dedicated research and collaborations with other theologians, a couple of monographs in the field of ecumenism have emerged. So, TCTCV is the third book on ecumenism published by Christian Cultural Center. It coincided and summed up a lot of what Fr. Radovan was devoted to. Even more succinctly, the common denominator of this book and what Father Radovan devoted himself to is the conception of the *Church as a community*. The Church, as a living, real and concrete *community*, was the source of inspiration for Fr Radovan to engage in ecumenical dialogue. It is interesting that after historical discussions of many theolog-

ical, mostly dogmatic topics, through this document (book) communal ecclesiology shows itself as an attractor of ecumenical inter-church rapprochement towards the original purpose of Christian unity. The core of that attractor, according to the book, is faith in Christ as the Messiah and Savior of the world. And the example of the mentioned faith is testified originally in the Gospel, by the Apostles, in the early Church, transmitted through history, through church writings and Church Tradition, as an offspring to which we are grafted and to which it is always necessary to return. Document TCTCV often refers to these original formulations of the Church's faith, and even bases its further ecclesiological explanations. This shows a significant advancement in the ecumenical ecclesiology of the WCC (so-called Geneva ecumenism), which was previously based mainly on Protestant theology and the understanding that divided churches are "branches," and whose "tree" should be the WCC, which was completely unacceptable for the members of the Orthodox Church. The ecclesiological point of view of the WCC has significantly improved in the TCTCV, thanks, among other things, to the influence of the suggestions of Orthodox representatives on not insisting and striving not only for unity in space, but also for unity in time (Bigović 2010a). The latter implies the theological harmonization of the positions of the WCC with the faith and dogmas that originated in the early Church and the Ecumenical Councils (church teachings formulated before the schism of 1054, that is, more precisely before the Filioque).

The fifth section defines the consultative-democratic approach in research development, which is recognized to have been used in drafting the TCTCV document. Considering the history of the creation of TCTCV, a great commitment to its development is obvious through many iterations of subsequent refinement and adjustments. The openness in the text for further re-examinations, adjustments and improvements, the openness for further perfecting is also astonishing. Although it mentions that the text is a joint statement, the Faith and Order Commission continues to invite Churches to express their views on every possible aspect represented in the text. This is because they realized that "the reception process that followed the publication of the unifying text can be as important as the one that led to its drafting" (p. 20). This is a very valuable insight, and even an attitude. In the text and at the end of

each chapter of the TCTCV, we come across questions and invitations to the churches to express their opinions on the ecclesiological insights of the document. This means that the document is not imposed on ecumenical associates as a “decree,” but as an open dialogue *instrument*. If we are honest, we must pay special tribute to such an approach, which is highly consultative and democratic. In fact, this approach could be characterized as a movement (trend), the so-called Christian consultative democracy. It presupposes the formation of the tendency in religious people to gather in a council (conference, symposium), to consult (advice) about something concerning their life and beliefs, to work on harmonization, joint action, with patience, conscientiously, prayerfully, with love and sublimated manners of (cultural) behaving during the dialogue, respecting the opinion of the other, constantly taking into account the mutual response, reactions — reception. Mainly, for the sake of the ideal of ecumenical rapprochement, the Faith and Order Commission demonstrated in the document TCTCV a consultative-democratic approach that is based on counseling with feedback through the reception. It is a fruitful research approach. In addition to expert reviews, the reception/reflection on the document had an important role in finalizing the text of the TCTCV. So, in the text itself, they emphasized the importance of feedback through the reception as a fundamental factor in the process of reaching the final, for all satisfactory, version of the document.

The sixth section presents an analysis of the TCTCV approach through an overview of the most common theological terms. Through the statistical view on the frequency of theological terms, the assessment of the narrative space of the document was performed — that is, what are the main preoccupations of the document, which are the main carrying concepts of the document. Antcons software was used to count and determine the most important terms appearing in the TCTCV. After joining the terms by the similarity of meanings, we obtained 12 characteristic clusters of terms for TCTCV. These are: 1. church (s) [5.65%]; 2. theistic terms (God, Christ, Trinity) [2.89%]; 3. consultative terms (rapprochement, agreement, dialogue, dialogues, reflection, answers, process, recognition, consensus, participation, renewal, reception, reconciliation, refinement, consultation) [2.47%]; 4. communal terms (community, communal, communities, koinonia)

[1.69%], 5. service (priesthood and service) [1.21%]; 6. unity [0.99%]; 7. ecclesiological terms (ecclesiology, council, ecclesiological, catholicity, missionary, catholicity, catholic, synodality) [0.98%]; 8. pneumatological terms (holy, grace) [0.89%]; 9. relational terms (diversity, gift, relationship, love) [0.85%]; 10. authoritarian terms (power, power) [0.6%]; 11. soteriological concept (salvation); 12. SSC. For better clarity, instead of tables, clusters of terms were shown graphically. These results confirm largely the observations made in previous sections on conceptual aspirations and focuses in TCTCV. In addition, it is noticeable that TCTCV came out from a modern multidisciplinary theological approach in which Christ-centric, ecclesiological, pneumatic, consultative, communal, relational, and soteriological theological orientations are integrated. In this integrative framework, one can recognize the “trace” of Anglican and Protestant theologians and their inclination towards the elaboration of theological systems, which should not be seen in our eyes of orthodox people as a treat. On the contrary, their theological systematicity showed up to be a model of a fruitful modern theological research. Of course, it is necessary to pass through the research of individual clusters of concepts and the concepts themselves within the cluster, from where more detailed clarifications about the conceptual approach can be reached. What slightly overlooks the conceptual analysis is the political ecclesial orientation of the TCTCV text. It also originates from the Anglican theological milieu. Diplomatic rhetorical manners and initiatives of negotiations, mediation, and even mild pressure through frequent appeals and calls to the churches for mutual recognition, reconciliation, and compromise might be felt to appear in many places in the TCTCV. Despite this, it is necessary to recognize the great progress in ecumenical dialogue by considering and respecting many Orthodox attitudes. The main thing in which the Orthodox can recognize the importance of their participation in the ecumenical movement is the continued insistence on working on *unity in time*. The same is advocated recently by other ecumenical theologians: “the continuity of the Church through the centuries is a necessary dimension of the unity of the Church” (Tweit 2019). Something like that makes Anglican with an Orthodox ecumenical position very close. The reason is that Anglicans, like the Orthodox, consider their Church (in England)

“a Church that is continuous with the Church of the Apostles” (Chapman 2013). From all this follows a simple ecumenical concept: it is not at all necessary to seek the renunciation of one’s ecclesiological identity and diversity for the sake of unity, but it is advisable for denominations to connect with their own original church identity. This can be achieved by researching one’s church tradition back to the time of the undivided Church. By theological (dogmatic) and liturgical leveling with that church tradition, conditions will be created for the renewal of the unity of the Church. Then there will be no thought of proselytism that someone should convert to Orthodoxy or Catholicism or Anglicanism or Protestantism in order to restore the unity of the Church as it existed before 1054. Then it will be possible for the churches to recognize “the One, the Holy, the Conciliar and the Apostolic Church” in each other.

The seventh chapter recapitulates the discussion and conclusions. In short, the experience of reception is available to us in the Church. The common faith (“one heart”) in the church community could be gained through the reception of the Word of God, within Liturgy and spiritual conversations. The reception has an educational (formative) function. Therefore, for the sake of the church’s renewal, it is necessary to become aware of the constructive and formative experience of the reception of the Word of God for the community. With this in mind, the reception of the mentioned concept of ecumenical reception should be carried out in the ecumenical dialogue and in the community. Following the example of a consultative democratic approach to drafting through feedback from the reception demonstrated in the creation of the TCTCV document, “public hearings,” advisory conferences (forums, panel discussions) could be organized in church communities through which experts and ordinary lay people could comment on working versions of [ecumenical] documents (He and Stig 2010). This can be applied to formulating a response to the TCTCV document, as well as to compiling informal advisory church statements on some current and sensitive topics such as evolution, ecumenism, vaccination. The approach of dealing with these topics through petitions, correspondence and statements that are disseminated through the media and social networks has turned out to be susceptible to pseudo-scientific interpretations and criticism, which leads to increasingly pronounced social and intra-church divisions. In contrast, the

aforementioned “public hearings/consultations” turn out to be “more scientific, more democratic and closer to the masses” (He and Stig 2010). They have also proved effective in promoting greater sociability in people, greater mutual trust (Bogliacino, Jiménez Lozano, and Grimalda 2018), which is in line with the knowledge of social psychology that “letting people communicate with each other before doing some common activities, increases cooperation” (Bogliacino, Jiménez Lozano, and Grimalda 2018) as well as a sense of belonging to the group (Bogliacino, Jiménez Lozano, and Grimalda 2018). Finally, this consultative “communication reduces social distance, which is known to hamper trust formation” (Bogliacino, Jiménez Lozano, and Grimalda 2018). These are very notable insights that have long been discussed in scientific papers (between 1980 and 2010). After more than a decade, they emerge as particularly relevant findings for these pandemic conditions in which asociality is forcibly increased “by the acquisition of specific circumstances.” Public consultative gatherings (online and live “face to face,” “heart to heart”) may be essential to return to normal social flows and patterns of behavior. Not to deviate from the topic, the latter is also relevant for ecumenical activity in pandemic and post-pandemic conditions. First of all, it is necessary to listen to the ecumenical appeal of bishop Tweit towards prayer so that “churches may be true and credible signs of God’s love in these [pandemic] conditions” (Tweit 2021). Church lay people (for example nature scientists) can be called to witness the Orthodox experience of the Church. And they can always have a model of the ecumenical witness of Orthodoxy in a person like Bishop Nicholai Velimirovich and Fr. Radovan Bigović. They are our representatives of a special type of universal missionaries who throughout history, since the first Christian communities, have stood out the most in their hard-working building of the Church. In it, as the mentioned type of universal missionaries, the gifts (*charisma*) of priestly service and academic research (offering Liturgy, preaching, spiritual fatherhood, connecting and networking people, teaching, scientific study and writing, etc.) were inter-crossed, which was very important for the Church, constructive and fruitful. Such ecumenical transcendence, based on academic-priestly service to the Church (Henson and Lakey 2017, 4), for Bishop Nicholai and Father Radovan was not “a scientific fashion trend, but an inner need and an attempt to establish an existential relationship with an-

other [divine] world suppressed by rationalist conceptualism. image of the world and life” (Bigović 1998, 86). Therein lies the secret of the purpose of achieving universal unity. It is revealed in the Church, the secret of that appointment is in the Church. The Church itself *is* that unity. The Church is destined to transform the world, to make the world become the Church, one in God. The divisions that occur in the Church can be experienced as a second fall into sin (analogous to the ancestral fall). They are ontologically painful because in the reality of the life they show themselves as “brokenness” and interpersonal divisions (barriers) — simply, something that separates from each other — the icons of God — living people. The church part of humanity is called to overcome these divisions, to get into agreement with the Divine model of unity — the Holy Trinity, through a creative and honest council (agreement) — dialogue in “love and truth.” In that way, we can realize ourselves as a conciliar society. In our tradition, it has been bequeathed to us as a model since St. Sava and St. Simeon. It is worth mentioning that the current Serbian Patriarch Porphyry reaffirms such a Saint Sava’s conciliar approach. Furthermore, we must note that the Anglicans have a similar approach. To the question of how to achieve and maintain the unity of the Church, Anglicans respond: through consulting (Craston 1994). It is the approach of the early, undivided Church, the Church of the Ecumenical Councils. Quite simply, before the temptation to divide, in order to preserve and establish the unity of the Church, councils were convened (Pickard 2012). The modern conciliar call “for unity — unity in the love of Christ — is urgently needed, as never before” because “the forces of polarization, division, nationalism, abuse and exclusivity are strongly acting around the world” (Tweit 2019). It is in our time that we see how gloomy the clouds of death that have hovered over humanity are, and that “the challenges, the darkness we face, are too strong for a divided humanity” (Tweit 2021). Therefore, we need “dedicated and competent efforts of multi-lateral work to address the problems as one humanity and one creation of God” (Tweit 2021). If we do not respond to this call “to love the way God loves the world” and “do not step out of our self-defined ways of living, it will lead us to extinction, not to life and light” (Tweit 2021). If these calls and warnings are true, Fr. Radvan was right when he claimed that the future destiny of the world will depend on interreligious and ecumenical dialogue.

In order for the inter-religious and ecumenical dialogue to have unifying and reconciling power, it is necessary for the upcoming conciliar consultations to reconstruct their foundation in the good old (original) tradition — Liturgy, prayer, and loving understanding. Because, “the Holy Sacrament of Communion (that is, the Holy Liturgy) synthesizes, defines, represents Christ’s method and means for the unification of all people: through it, man is organically united with Christ and all the faithful” (Popović 1991, 6). It is appropriate to add to this the prayer of Archimandrite Sophrony of Essex for unity:

“Lord Jesus Christ, strengthen us for the feat of such love, which you commanded us, saying: love one another as I have loved you. By Your Holy Spirit, give us the strength to humble ourselves before one another in suffering ... Who, by Your benevolence, has gathered us from all parts of the earth, make us truly become one family, living with one heart, one will, one love, as one man, according to Your eternal advice about the first-born Adam ... that we may all find peace in You, our meek and humble King, now and always and for ever and ever. Amen.” (Sakharov 2008, 279–80)

All in all, for ecumenism it is necessary to have a Sophronian *ecumenical heart, ecumenical love*. Because without heart and love, it is certain that a person cannot achieve not just the very unity of the Church, the world, but also the unity of own human being. Without achieving unity in oneself and one’s church family, engaging in ecumenical affairs will probably turn out to be pretentious. So, let’s rephrase the old spiritual saying: *one should first deal with divisions within oneself, and then focus on divisions outside*.

Section eight contains references.

Acknowledgments contain words of thank to the translator of the book TCTCV, MA Theologian Zlatko Vujanović, for the encouragement, the suggestion of references and discussion while writing the review of the book TCTCV. Thanks to all that, the review text has been significantly improved.

Key words: Ecumenical theology, ecclesiology of community, Faith and order, inclusiveness, consultative-democratic approach, unity.

Неформални лаички одзив на објављивање књиге *Црква — ка заједничкој визији*

Зоран Матић

Биомедицинско инжењерство и технологије /
Мултидисциплинарне студије при Универзитету,
Универзитет у Београду

Апстракт: Документ *Црква — ка заједничкој визији* (ЦКЗВ) Комисије *Вера и њоредак* при Светском Савету Цркава објављен је на српском језику, као књига, у саиздаваштву Хришћанског културног центра „Др Радован Биговић“, Института за Систематско богословље Православног богословског факултета Универзитета у Београду и Библијског културног центра, 2020. г., у жеку пандемије вируса корона. И књига ЦКЗВ и пандемија представљају духовни и егзистенцијални изазов. Провоцирају рецепцију, рефлексију. Ради тога, потребно је захватити савремени контекст и смисао издавања и истраживања литературе посвећене теми екуменизма код нас. Исто тако, сврсисходно је сагледати историју и значај екуменизма као опште мисије Цркве. Изразита *еклисиоцентричност* књиге ЦКЗВ може нам побудити веће интересовање за православну и екуменску еклисиологију, њихово упоредно истраживање, као и за преиспитивање сопствене улоге и призива у екуменском покрету. Кроз статистичку, смисаону и контекстуалну анализу појмова текста књиге уочили смо неке специфичности и могућности подстицаја: инклузивног лаичког, консултативно-демократског и политичко-теолошког приступа у екуменизму. Благодат читања књиге ЦКЗВ пројављује се, између осталог, и кроз побуђивање замишљености над тајном Цркве, јединства, заједништва. Та тајна истражује се умно и духовно, кроз лични однос, заједнички, на основу искуства учествовања у конкретној заједници Цркве. Управо се аксиом о *Цркви као заједници* налази у срцу садржаја ове књиге, као и васељенски по-

жив христољубивим срцима многих да се књигом послуже као *инструментом* за међусобно упознавање, зближавање и тежњу ка заједничком, евхаристијском разумевању Цркве и свеопштем хришћанском јединству. Ово је уједно била и визија Епископа Николаја Велимировића док је учествовао у екуменском покрету и у њега преносио своје православно искуство Цркве. Веома је утицала и на проф. др Радована Биговића, који је надаље разрадио савремене екуменистичке ставове, јасне и чврсте смернице за наше православно екуменско усмерење у нашем времену. И један и други, Владика Николај и др Биговић су екуменске и инклузивне (уједињујуће) личности и као такви наши су охрабрујући узор за екуменску мисију и пре свега *екуменску љубав*. Ослањајући се на њих и друге екуменске теологе, указује нам се прилика да се укључимо и наставимо изградњу наше *екуменске традиције* у којој издаваштво има значајну улогу.

Кључне речи: Екуменско богословље, еклисиологија заједнице, *Вера* и *йоредак*, инклузивност, консултативно-демократски приступ, јединство.

1. Увод

Неки научни критичари тврде да су се сва *велика* научна открића догодила и да последњих деценија ништа епохално у науци није спознато (Collison and Nielsen 2018). Ипак, ако се директно упутимо у научне токове¹ можемо увидети да се и даље дешавају велика научна сазнања, нешто ново и истински знаменито, па и универзално.² Исто тако и у богословљу (Ware 2012; Behr 2014; Kalaitzidis 2014; Vasiljević 2016; Mitralaxis 2018; Ђаковац 2020). Углавном, све се то дешава као *тиренд* који се ослања на одређене традиције

¹ Нпр. праћењем вести часописа *Nature* (<https://www.nature.com/nature/articles?type=nature-briefing>).

² Гледано из научне перспективе, „никада није било боље живети на Земљи него у последњих неколико деценија, које су по свим мерилима најзначајније интелектуално раздобље у историји“ (Ђорђевић 2021).

научног истраживања. Уопштено разматрајући, истински тренд се може схватити као извесна интензивнија усмереност која спонтано доводи и до повезивања људи — *уједињавања*. А уједињује, напросто, заинтересованост за више основе постојања, надасве оплемењујући импулси у виду нових увида или нових начина увиђања. Управо је кључ у томе што нови увиди умеју да послуже као стимулус зближавања људи. Разне личне и историјске кризе демонстрирају колико је у стању посусталости потребан спољашњи, заправо, унутрашњи стимулус од другог — помоћ.

Теолошки текст, између осталог, треба да нуди људима интелектуалне и духовне стимулусе; да буде проницљив, објашњавајући, изражајан, и као такав, да провоцира рефлексију, даљу разраду, промишљање, посвећивање, удубљивање. Такав текст произилази из страственог истраживања које је нешто више од разумског повезивања чињеница. Кроз искуство истраживачког посвећивања не добија се само знање, већ и нешто више — вера (Хомјаков 1999, 50); вера у *неистираживо*, у оно што надилази људски ум и домен науке. Истраживање с љубављу изграђује и кроз све већу удубљеност постаје животна преокупација³ која може бити индивидуална. Посвећени индивидуалисти созерцавају и сократовски „уч[e] истражујући себе“ (Гондикакис 2015, 122). То је сасвим легитимно и „благословено“. Но, ако нам се укаже прилика да суделујемо у истраживању у виду заједничке преокупације, можемо осетити како смо захваћени нечим посебним, како нас на нарочит начин осваја и стимулише заједничко усмерење, *заједничка визија*. Најпре, стимулише нас на *рад на себи* (усавршавање). Није на одмет споменути да нам је *рад на себи* потребан зарад квалитетног односа

³ Поред логичке анализе, право истраживање има и контемплативну (духовну), кардиоцентричну димензију: „... и година вечних сетих се, и изучавах; ноћу срцем својим размишљах, и дух мој истраживаше“ (Пс. 76, 6–7), или у новом преводу проф. Д. Милина: „Размишљах о старим данима, годинама давним. Сећам се у ноћи песме своје уз жице, у срцу испитијем дух свој.“ (Милин и Чарнић 2020).

са другим... а дешава се и обратно: однос са другим изазива и подстиче *рад на себи*. При томе, покаткад нам се може десити клонулост/малаксалост, интелектуална и духовна. Тад нам је потребан стимулус да *радимо на себи*. У времену у коме живимо, у свету, *рад на себи* се јавља као тренд свесности.⁴ Просто, код многих сазрева *схваћање-осећај* да се треба усавршавати. Али, шта је то што нас може побудити на *рад на себи*?⁵ То, пре свега, могу, као што је већ спомену-

⁴ Свесност [mindfulness] је такође актуелан и глобалан тренд (Lazar et al. 2020; Gerritsen and Band 2018). То је извесно медитативно и сублимирано стање свести у којем се постиже будна пажња, ментална присутност у садашњости [nowness], свест, поимање, доживљај сопственог и свеукупног постојања (битка), јединства [unity], свејединства или једности [openess]. Од све прилике, светски тренд *mindfulness* долази као реafirмација древних приступа поимању јединства бића (нпр. Лао Ц-а, Хераклита). Претпоставља рад на себи (само-устројавање) кроз одређену аскетску психо-соматску вежбу (успорено медитативно дисање, метаније, ћи гонг итд), борбу са помислима, имагинацијама и расејаношћу пажње и кроз настојање особе да буде будна, трезвена (освешћена) [vigil], тј. да *старажи* и *дгије* (Мт. 24, 42–43; 25, 13, Мк. 13, 33.35–37, Лк. 12, 35–37; 21, 36, 1. Кор. 16, 13, 1. Сол. 5, 6, 1. Пт. 4, 7, 1. Пт. 5, 8, Отк. 3, 2). У извесном смислу, у светоотачком појму *нейсис* (νῆψις) које означава духовно трезвеноумље или у ширем контексту исихије (тиховања) можемо препознати духовни еквивалент за mindfulness. Када особа кроз молитву уђе у стање исихије, дешава се успокојавање ума и срца (заустављање мисаоног тока, стишавање покрета дисања (Палама 2008, 82). Значајно је напоменути да исихазам не истиче свесност (исихију, смирење) као самосврху већ као стање пријемчивости бића за благодат (нестворене божанске енергије) и сједињење са Богом, — обожење (Палама 2008, 63–67). Архимандрит Василије Гондикакис указује на нешто што бисмо могли назвати исихастичка свесност: „Све (τὸλᾶν) постаје потпуно причастиво, опипљиво, садашњи укус живота. Све је постало чудесно садашњост у личности Богочовека који је Алфа и Омега стварања и не допушта да се почети бића свршцима удаљују од њега [Св. Максим Исповедник, ПГ 91, 668А]. Читава историја је једна јединствена Света Литургија, и сав свет је постао један храм, дом Божији, једна једина породица. Све је просвећено и облистано нествореном и незалазном светлошћу“ (Гондикакис 2015, 223).

⁵ Може се поставити и питање смисла или сврхе усавршавања. Извесно је да многи уопште и не постављају то питање, већ једноставно интуитивно осећају призив да раде на себи и прихватају то као добар тренд. Прото-презвитер Думитру Станилоаје наводи да је „време једино стварно и стваралачко када се човек усавршава“ (Nicole Rocas, “Converting to time,” *Public*

то, нови квалитативни увиди. Ми, заправо, усвајањем нових увида радимо на себи. Може зазвучати чудно, али тако је, не само у личном карактерном усавршавању, већ и у обожењу које претпоставља богопознање. Јер, богопознање по себи је увек ново личносно-искуствено увиђање Бога, цело-животно упињање ка бољем и бољем увиђању (познању) Бога. Јеромонах Серафим Алдеа у једном јутјуб исказу⁶ напомиње да је Бог много више од онога што можемо да схватимо; те да ми напредујемо у духовном животу када стремимо да све више и више познамо Бога. Стога, о. Серафим препоручује да се нипошто не заустављамо на нашем тренутном знању о Богу. *Бој је више од шјоја...* Чим се зауставимо на неком нашем тренутном схватању Бога и престанемо да тежимо новом, дубљем упознавању Бога, од тог тренутног схватања Бога направили смо идола. То више није Бог, већ идол... и више се не клањамо истинитом Богу, већ идолу нашег схватања. Зато о. Серафим Алдеа напомиње да стално *сјиремимо* напред у познавању Бога.⁷

Извесно је да теологија, како време одмиче, садржи све више и више увида и знаменитих формулација у односу на раније епохе (Ђаковац 2020) и да ти увиди могу бити претпоставке виших *сјадијума* богопознања (Перишић 2008), осим ако не воде у несврсисходну спекулацију. Заправо, изнова и изнова се може проналазити мотивација за аскетски и интелектуални рад на себи — управо у Цркви и зарад

Orthodoxy — a publication of the Orthodox Christian Studies Center of Fordham University, <https://publicorthodoxy.org/2019/03/19/converting-to-time-a-lesson-from-theoretical-physics/>.

⁶ Father Seraphim Aldea, “Fr. Sophrony — Keep going and keep open,” Mull Monastery (Orthodox Monastery of all Celtic Saints), Youtube, https://www.youtube.com/watch?v=VHcoHA3B_p8.

⁷ Овакво резонување сасвим је у складу са опажањем Св. Григорија Паламе да Боговиђење (Богопознање), тј „созерцање Бога ни у ком случају није вид знања“ (Палама 2008, 112) већ више од знања, па и у том смислу што је непојмљиво (Палама 2008, 113); такође, представља и једно савремено парафразирање и реafirмисање Лествичниковог и Паламиног увида о неопходности постепениости или прогресивности Богопознања (Перишић 2008).

Цркве, као и уверење да је стимулативно и сврсисходно истраживати богатство православног богословског наслеђа. Друга, још важнија ствар код истраживања као заједничке преокупације је што призива на *служење заједничкој визији*. У Цркви и црквеној теологији та заједничка визија је — да све и сви буду једно у Богу. Ово је новозаветна заповест љубави коју је Исус завештао Цркви. На ово, својом садржином, указује и новообјављени документ *Црква — ка заједничкој визији* комисије *Вера и поредак* при Светском савету Цркава (ССЦ) у Женеви који је, у преводу на српски, издао као књигу *Хришћански културни центар* др Радован Биговић, уз саиздаваштво Института за Систематско богословље и Библијског културног центра (*Вера и поредак* 2020).⁸ Чак и летимично читање књиге ЦКЗВ стимулише наведене мисли и предосећај да нам управо оваква књига може послужити као стимулус да се посветимо једном значајном истраживању — „даље[м] проучавању и проницању[у] у сопствену еклисиологију и Предање Цркве“ (§ 9, Р. Кисић, предговор српском издању ЦКЗВ), па чак и преиспитивању колико смо агилни или неагилни у нашим црквеним мисијама. Ако смо их мало запоставили извесно је да нас ова књига може *исцрповоцирати* да се покренемо.

2. Могући подстицај за лаички екуменски приступ

Књига *Црква — ка заједничкој визији* (ЦКЗВ) првенствено је намењена теолозима који се стручно баве екуменизмом (тачније комисијама које учествују у раду ССЦ). Међутим, текст документа је прилично лак за ишчитавање због индуктивног приступа приликом објашњавања онога на шта се циља, тако да може бити врло приступачан и заинтересованим лаицима. То може послужити једном инклузив-

⁸ „Црква — ка заједничкој визији“, Институт за Систематско богословље, <http://isb.pbf.rs/crkva-ka-zajednickoj-viziji/>.

нијем екуменском приступу (Сопан 2020), тј. тежњи да се екуменски дијалог учини пријемчивим и тзв. *лаицима* Цркве, а зарад елементарне рецепције екуменизма у црквеним заједницама. Јер, и православни теолози износе истоветну констатацију као и комисија *Вера и њоредак* да смо на учешће у екуменском дијалогу призвани ако поимамо дијаложку, тј. мисионарску природу Цркве. Ово схватање и призивање не мора у Цркви бити *ексклузивно* резервисано само за уско специјализоване теолошке стручњаке за екуменско богословље (Сопан 2020). Одређен степен интересовања и укључивања у екуменски дијалог би требало да може бити својствен и приступачан хришћанима, *лаицима* који су очевици постојања, функционисања и изградње заједнице и саборног учења Цркве. Из тог искуства, лаици и сами могу постати даљи црквени изградитељи, учитељи и управитељи (гостопримци), тј. „литурзи“ и „икономи“ заједнице (Биговић 2010а, 125; Тешовић и Матић 2016). Укључивањем у саборно учење, благодатно искуство Цркве, лаици задобијају *одважност* (*смелост*), па чак и *дар јединијалности* за екуменску маририју (сведочење), апологију (одбрану) (Берђајев 2006). Ту кабинетски теолози некад нису ради реторичкој „кавзи“, већ су ради лаици црквене (саборне) свести који спонтано усвајају у својој савести *обавезу* да буду смели, да буду гласници (сведоци) „највише пуноће истине“ (Берђајев 2006, 9). Ова највиша пуноћа (екуменске, универзалне) Истине открива се саборној свести, саборном уму (Биговић 1998, 251–52), на темељу *духовној јединијва* (Берђајев 2006, 16) и *екуменској животиња у љубави Цркве* (Хомјаков 1999, 44). У том смислу, Духом побуђени и покренути, у вери, лаици Цркве способни су и позвани да исповедају и бране истину Цркве у свету у коме живе (Хомјаков 1999). Као такво, свесно, надахнуто и спонтано лаичко учешће у екуменизму Цркве треба препознати и као посебан вид мисионарења. Углавном, да би суделовали у екуменском покрету, и свештеници и образовани теолози и лаици треба да разумеју Цркву, да из искустве-

не очигледности и зрелости познају идентитет и Дух православне Цркве, а самим тим да имају јасну свест и о сопственом православном идентитету, припадности Цркви.⁹ То неће бити потребно само за званични екуменски дијалог, већ и за спонтани дијалог са савременим медијима, науком, политиком, уметношћу. Неформалније исказано, зарад благотворног изграђујућег ангажовања у екуменском дијалогу потребно је уживо осетити отвореност и инклузивност црквене заједнице, молитве, призива у Цркву (Дап) посредством Духа Светог (Vujanović 2020, 14,11,34).

Уз то, пожељно је бити екуменска инклузивна (уједињујућа) личност, по узору на оца Радована Биговића, као и по узору на Вл. Атанасија Јевтића у чијим се речима налази кредо *екуменској инклузивној ѝрисѝуја*: „Зато, слободно говоримо, постоји и православни икуменизам и постоје, не од јуче, православни икуменисти, то јест људи васељенски (као што кажемо за Света Три Јерарха да су икуменски=васељенски), људи не искључивости него укључивости, свеобухватности (orthodox principle of inclusiveness), како је говорио, још као млад, свети Николај Жички, или људи саборности, како је говорио свети Отац Јустин Ђелијски.¹⁰ Јер, православни су истински католици=саборни-

⁹ Покојни академик Владета Јеротић је у својим предавањима понављао да долази време када ће православни морати да знају зашто су православни. А не само да изјављују да су православни. То подсећа на ехо једне епизоде из житија Св. Марка Траческог (18. април, по новом календару) које је сведок био ава Серапион: „Затим ме упита: Да ли сада има у свету хришћана, који кад би рекли гори овој: „дигни се одавде и баци се у море“, — да се тако и збуде? У том часу покрете се планина, на којој беху, попут мора. А свети Марко махну јој руком, говорећи јој: Шта ти би, горо? Ја не рекох теби да се покренеш, него разговарам с братом, а ти стани! — Чим он то рече, гора се заустави. А ја, кад то видех, падох ничице од страха. Но он ме ухвати за руку и подиже, па ме упита: Зар ниси видео таква чудеса за свога живота? Ја му одговорих: Нисам, оче. А он уздахнувши заплака горко, и рече: Тешко земљи, јер су хришћани на њој само по имену хришћани а не по делима“ (Поповић 1973, 138).

¹⁰ Кроз указивање на везе аве Јустина Ђелијског са англиканском интелектуално-теолошком породицом, могу се добити додатна афирмација и

ци, а Православна Црква је Саборно-Католичанска Црква, мали Квасац (Икор. 5, 6) да заквâси све тесто васељене и целокупне творевине.“ (Јевтић 2011, 11).

Напоследку, подразумева се и елементарно упућивање у трендове екуменских односа. Књига ЦКЗВ то управо и нуди. Она је пресек докле се дошло у екуменском дијалогу, колико је узнапредовао у односу на раније фазе и какви су плодови тог дијалога. Укратко, може се видети да ова књига сажима најзрелије тежње екуменског дијалога ка црквеном јединству.

3. Историјски значај документа ЦКЗВ

Изворно, текст документа ЦКЗВ објављен је на енглеском језику још 2013. г. (Faith and Order 2013), а доступан је у електронској форми на сајту ССЦ.¹¹ Од тада ССЦ је у виду књига објавио укупно још 84 документа, од којих је 16 приређено од стране комисије *Вера и њоредак*. Организовано је још 3 конференције ССЦ. У међувремену, појавило се 78 одговора на ЦКЗВ (Faith and Order 2020, 6)¹² који су објављени од стране ССЦ у два тома (Wondra 2021a; Wondra 2021b).¹³ Од тога, осам одговора сачињено је од стра-

уравнотежење екуменског инклузивног приступа, сажето оличеном у „(с правом) искључн[ом]“ и „(с правом) укључн[ом] дух[у] преподобног Јустина“ (Љубардић 2019, 10–11) [фуснота 2].

¹¹ The Church: Towards a Common Vision, Faith and Order Paper No. 214, The World Council of Churches (WCC), <https://www.oikoumene.org/resources/publications/the-church-towards-a-common-vision>.

¹² What are the Churches saying about the Church? Faith and Order Paper No. 236, The World Council of Churches (WCC), https://www.oikoumene.org/sites/default/files/2021-06/What_Are_Churches_Saying_Web.pdf.

¹³ Документу првог тома може се приступити преко линка: https://www.oikoumene.org/sites/default/files/2021-02/Churches_Respond_Church_vol1_WEB.pdf (Churches Respond To The Church: Towards A Common Vision Volume I. Faith and Order Paper No. 231), а документу другог тома преко линка: https://www.oikoumene.org/sites/default/files/2021-02/Churches_Respond_Church_vol2_WEB.pdf (Churches Respond To The Church: Towards A Common Vision Volume II. Faith and Order Paper No. 232).

не православних представника.¹⁴ Ипак, иако је прошло већ осам година од објављивања, учињен би био пропуст да је овај документ прескочен и да је објављен неки каснији. Јер је ово, по многима, један од најзначајнијих екуменских *сво-разума*; те од овог документа и треба кренути. Штета само што документ није раније објављен. Но, можемо увидети да и није лоше што је објављен са закашњењем, с обзиром на потребу обнављања ширег интересовања за екуменизам и еклесиологију код нас, баш у ово кризно време. Пре осам година, наше црквене средине биле су захваћене таласом литургијске обнове и полета. У последње време дошло је до изражаја мало посустајање. Тако да се треба надати да документ може испровоцирати бар одређене реакције и побуђивања на истраживачки рад. Такође, значајно је споменути да је званични одговор Римокатоличке Цркве на ЦКЗВ објављен тек недавно, 18. октобра 2019. године (Pontifical Council for Promoting Christian Unity 2019). Тако да је документ ЦКЗВ врло актуелан, те је превод на српски, у ствари, благовремен се појавио.

У праву је докторанд Обрад Карановић (Карановић 2020), када је препоручио читаоцима да после предговора и увода прочитају *Историјску најмену* која се налази на крају књиге (§ 95–108) како би добили јаснију представу шта документ заправо представља, као и ради исправног разумевања перспективе обраћања, која се (без познавања историјске и заједничке међу-црквене позадине документа) на моменте може учинити превише уопштена и претенциозна. Ипак, ако се узме у обзир и одређена предисторија генезе документа, изгледа да није по среди само утисак. У тексту се може осетити утицај англиканске и лутеранске реторике. Иза овог документа стоји комисија *Вера и њоредак* [Faith and order] која је по пореклу англиканско повереништво основано 1910. г са сврхом да се бави догматским

¹⁴ Преглед и сажета анализа одговора православних на ЦКЗВ може се наћи у Vujanović 2020, 21–28.

екуменистичким питањима, нарочито оним која су узрок црквених подела (Биговић 2010а, 15–18). Изворни приступ комисије *Вера и њоредак* заснован је на дијалектичкој теологији (критичком преиспитивању, не-буквалном тумачењу Библије) чији је главни протагониста био Карл Барт. Међутим, у наше време комисију *Вера и њоредак* осим протестантских и англиканских, сачињавају и православни теолози, који узимају врло активно и запажено учешће у раду њихових седница. Такође, иако није члан ССЦ, Римокатоличка Црква има своје представнике у комисији *Вера и њоредак*, те се утицај кооперације са римокатолицима може осетити у приступу комисије *Вера и њоредак*, па и у документу ЦКЗВ. Углавном, у историјској напомени ЦКЗВ се може дознати да је комисија *Вера и њоредак* још од првих екуменских конференција 1927. у Лозани и 1937. г. у Единбургу, потенцирала екслисиолошке теме, а већ од треће екуменске конференције 1952. г. настао је драгоцен тренд и приступ интензивне примене *уњоредне екуменске екслисиологије*. Овај приступ би за оне који се стручно баве богословљем могао бити посебно занимљив. Међутим, комисија *Вера и њоредак* га превасходно користи за теолошко међу-црквено усаглашавање, промовисање „заједнички[х] кора[ка] ка приближавању“ (§ 99) и позивање на међусобно признање. Након екуменске скупштине 1961. г. у Њу Делхију комисија *Вера и њоредак* је доста година посветила стратегијама зближавања цркава ка видљивом јединству. Уочили су да је за постизање тог циља неопходно усаглашавање разумевања светих тајни у Цркви (крштења и евхаристије) и свештенства које савршава свете тајне. На основу тога, 1982. г. објавили су за ЦКЗВ кључни документ: *Кршћење, евхаристија, свешћенство*. Поента усаглашавања разумевања је међусобно признавање светих тајни. Напослетку, овај текст је послужио уопштавању од усаглашавања разумевања светих тајни до усаглашавања разумевања екслисиологије. Крајњи циљ тога је да се усаглашавање разумевања екслисиологије искористи као повод за

позивање цркава на међусобно признавање, што би на крају значило и уједињење у једну Цркву. Године 1993. у граду Сантјаго де Компостела (Шпанија) организована је пета екуменска конференција на којој је комисија *Вера и Комисија* разматрала одговоре цркава на документ „Крштење, евхаристија, свештенство“ из 1982. г. Сумирањем неколико изјава (из 1961. г. у Њу Делхију, 1975. г. у Најробију и 1991. г. у Канбери) на овој конференцији се оформио тренд рада на *еклисиологији заједнице* (§ 101) који је Комисија *Вера и њоредак* разрадила и објавила 1998. г. у документу „Природа и сврха Цркве: Етапа на путу ка заједничкој изјави“. Поднаслов текста директно упућује на статус текста као радне верзије — прелазног (припремног) документа — нацрта за саму заједничку изјаву (§ 102). Након допуњавања и дорађивања текста на основу одговора цркава, Комисија *Вера и њоредак* објављује 2005. године нови нацрт за заједничку изјаву, а 2006. г. у Порто Алегреу на Скупштини ССЦ га представља под насловом „Природа и мисија Цркве: Етапа на путу ка заједничкој изјави“ (§ 103). Овај текст је изазвао велику пажњу, око 30 одговора цркава и око 80 одговора ванцрквених екуменских и мисионарских организација (§ 104). Напомињу да се у неким одговорима истакло мишљење да је наслов текста несагласан, јер је Црква по природи мисионарска (§ 104). Интересантно је навести и састанке из 2009. на Криту и 2010. г. у Светом Ечмијадзину (Јерменија) у којима је комисија *Вера и њоредак* била сачињена у проширеном саставу од 120 чланова различитих цркава, а који су имали за циљ да изврше рецензије текста „Природа и мисија Цркве“. То је први пут да је комисија *Вера и њоредак* имала толики и тако разноврстан састав, и то тек пошто су главни еклисиолошки текстови састављени... Ова проширена комисија добила је, заправо, незавидан задатак да сажме и поједностави текст како би био „приступачнији широј читалачкој публици“ (§ 105). Затим, изнето је запажање да дотад „није било значајног одговора Источне и Оријенталне православне цркве“ (§ 106). Овде није на од-

мет споменути да су се представници Православне Цркве на већини екуменских конференција ограђивали од изјава комисије *Вера и њоредак* због очигледних несагласности са православним учењем. Имајући то у виду није зачуђујуће што је споменути одговор изостајао. Руска Православна Црква је чак упућивала јавне апеле ССЦ у вези неприхватљивости неких догматских и еклисиолошких поставки комисије *Вера и њоредак*.

Ипак, напослетку, за анализу и оцену документа „Природа и мисија Цркве“ од 2 до 9. марта 2011. г. организована је међуправославно саветовање на Кипру у којем је учествовало 40 епископа, свештеника, ђакона, универзитетских професора, лаика и младих из готово свих помесних цркава (већина њих су уједно и чланови комисије *Вера и њоредак*) (Inter-Orthodox Consultation 2011). У историјској напомени ЦКЗВ стоји да је ово међуправославно саветовање „изнедрило опсежну оцену документа *Природа и мисија Цркве*. Главни предлог је био да се јасније интегрише материјал о крштењу, Евхаристији и свештенству у излагању онога што је битно за живот Цркве. Консултација и њен извештај постали су значајна компонента наредног састанка Радне групе за еклисиологију и стога су одиграли јединствену улогу у процесу који је довео до новог текста“ (§ 106). Ако се погледа званични одговор међуправославне комисије са Кипра, очигледно је да се ради о тексту који садржи врло интересантна излагања увида православне еклисиологије и концентровано аргументовану критику документа *Природа и мисија Цркве*. У њему се налазе указивања на унутрашње неусаглашености у тексту документа по питању еклисиолошких поставки из чега је међуправославна комисија претпоставила да су различите делове текста састављали различити одбори комисије Вере и поретка, а који имају различита схватања Цркве, као и указивања на несагласност таквих еклисиолошких схватања са православном еклисиологијом (Inter-Orthodox Consultation 2011). Укратко, православни се и од овог докумен-

та ограђују, имајући „озбиљне резервисаности у вези са кључним проблемима у овом тексту“ (Inter-Orthodox Consultation 2011). Нажалост овај документ званичног одговора међуправославног саветовања на Кипру уопште није референциран у документу ЦКЗВ, као што је то учињено са свим осталим документима који се спомињу у ЦКЗВ (Faith and Order 2013; Вера и поредак 2020). Можда не треба улазити у претпоставке, тј. спекулације о разлогу изостављања, али делује врло необично да се изостави референца ка тексту на основу којег је значајно коригована коначна верзија текста ЦКЗВ. Надамо се да споменута референца није намерно изостављена услед врло проницљиве критике. Углавном, та референца се може наћи на веб сајту ССЦ.¹⁵ На основу сагледавања драгоцених еклесијалних елаборација, штета је што текст те референце није уграђен као *dogaiak* на крају књиге ЦКЗВ у преводу на наш језик.

Мање од месец дана је радној групи за еклесиологију комисије *Вера и њоредак* требало да усвоји примедбе из документа званичног одговора међуправославног саветовања на Криту и да на састанку у Колумбусу (Охајо, САД) изради нови нацрт. Затим, у јулу 2011. г. у Гецади (Италија) нови нацрт је представљен сталној комисији *Вера и њоредак* (§ 106). Након похвалних коментара и сугестија, у децембру 2011. г. у Босеу (Швајцарска) израђена је још једна унапређена верзија. Та верзија је достављена четворици екуменских стручњака ради додатних сугестија. Без навођења о каквим сугестијама је реч, споменуто је да је добијена још једна новија верзија која је представљена крајем марта у Фрајзингу (Немачка). Најзад, у Пинангу (Малезија) 21. јуна 2012. г. дошло се до коначне верзије која је једногласно одобрена „као **изјав[а] о зближавању** са насловом Црква — ка заједничкој визији“ (§ 108) [подебљани фонт З. М]. Почетком септембра 2012. г. на Криту ССЦ је овај документ

¹⁵ “An Orthodox response to The Nature and Mission of the Church,” The World Council of Churches (WCC), <https://www.oikoumene.org/news/an-orthodox-response-to-the-nature-and-mission-of-the-church>.

усвојио и препоручио својим чланицама на истраживање и формални одговор (§ 108). Године 2013. текст *Црква — ка заједничкој визији* објављен је од стране ССЦ, као документ бр. 214 комисије *Вера и њоредак* (Faith and Order 2013). Значајно је још споменути да су званични одговори протестантских цркава уследили 2015 и 2016. г.,¹⁶ Православне Цркве 2016. г. (Buda 2017), а Римокатоличке Цркве 2019. г. (Pontifical Council for Promoting Christian Unity 2019).

Међуправославно саветовање организовано је од 6. до 13. октобра 2016. г., поново на Кипру, ради заједничког одговора на документ ЦКЗВ. Учествовало је 30 представника Источних православних Цркава, укључујући и оријенталне православне Цркве. Размотрено је више појединачних одговора православних теолога и факултета, као и званично саопштење Руске Православне Цркве. Резултат саветовања је текст званичног одговора међуправославног саветовања у коме је поново изражен критички став према еклисиолошким поставкама комисије *Вера и њоредак*. Критика је додуше умеренија, али нису изостале изјаве ограђивања; нпр. да „[у]чешће православних у процесу теолошких дискусија поводом ЦКЗВ не треба протумачити као прихватање и саглашавање са свиме што је заступљено у тексту“ (Buda 2017). Затим, истакнуто је да општи приступ текста ЦКЗВ, „његова методологија, речник, теологија одступају од Православне еклисиологије у многим тачкама и у значајним погледима“ (Buda 2017). То је таксативно, по тачкама, и образложено; у доста тачака садржан је коментар о неслагању, а затим и објашњење разлога неслагања. Но, на више места изражено је и слагање са текстом ЦКЗВ. Тако да текст ЦКЗВ далеко од тога да је за одбацивање. Уз пажљиво сагледавање, засигурно је да може бити подстицајан.

Ради лакше прегледности, на следећој слици дат је хронолошки след организовања екуменских конференција и скуп-

¹⁶ “Responses to “The Church: Towards a Common Vision,” Churches Together in Britain and Ireland, <https://ctbi.org.uk/responses-to-the-church-towards-a-common-vision/>.

штина и појављивања докумената који су се уградили у текст ЦКЗВ, а такође и докумената који су проистекли из ЦКЗВ.

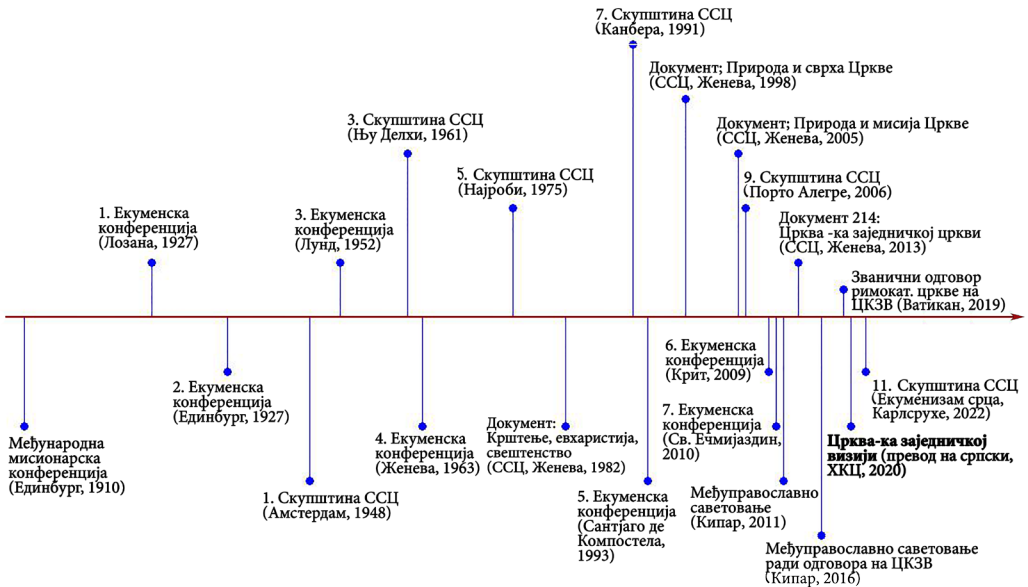

Figure 1: Chronologic overview of drafting the document *The Church — Towards a Common Vision* (TCTCV). All seven mentioned Ecumenical Conferences were organized by the commission *Faith and Order*; these are conferences that are most relevant to the creation of the document TCTCV.

Слика 1: Историјски преглед рада на документу *Црква — ка заједничкој визији*. Свих седам наведених Екуменских (или Светских) конференција организовала је комисија *Вера и њоредак*; то су конференције које су најрелевантније за настанак документа ЦКЗВ.

4. Контекстуални значај објављивања документа ЦКЗВ код нас

Пошто су већ објављени прикази књиге које су писали докторанд Обрад Карановић (Карановић 2020) и отац Миша

Јакшић (Јакшић 2020) и пошто је већ изложен православни поглед у вези са ЦКЗВ (Buda 2017; Martzeolos et al. 2021), овде се нећемо много приклањати школској анализи дела и понављању. Уместо тога, покушаћемо да захватимо контекст појављивања ове књиге у нашој црквеној средини (стварно-сти). Најпре, знаменита је чињеница што је књига објављена у саиздаваштву Хришћанског културног центра оца Радована Биговића. Овим издањем обновљен је један добар теолошки тренд који је започео о. Радован. У питању су истраживања у области екуменског богословља. Као што је познато, о. Радован је на Православном Богословском факултету предавао истоимени предмет и активно је суделовао у екуменским састанцима у својству православног представника наше помесне Цркве. Из тих посвећених истраживања и сарадње са другим теолозима произашле су две монографије: *Православље и екуменизам* (Ђаковац 2005) и *Православна теологија екуменизма* (Биговић 2010а).¹⁷ Тако да је *Црква — ка заједничкој визији*, трећа књига о екуменизму у издању ХКЦ.¹⁸ Она је коинцидентно потрефила и сажела доста тога чему се о. Радован посвећивао. Још сажетије, заједнички именитељ ове књиге и онога чему се отац Радован посвећивао јесте концепција *Цркве као заједнице*. Управо је Црква као жива, реална и конкретна заједница била извор надахнућа оцу Радовану да се укључује у екуменски дијалог. Изгледа чудновато да се, након историјских претресања многих теолошких, претежно догматских тема, кроз овај документ (књигу) кинонијска еклесиологија показује као атрактор екуменског међуцрквеног зближавања ка изворном назначењу хришћанског јединства. Језгро тог атракто-

¹⁷ Из истог тренда екуменских истраживања произашло је и поглавље „Православље и екуменизам“ у књизи оца Радована *Црква у савременом свету* (Биговић 2010б, 111–129).

¹⁸ И 2005. г. (у предговору проф. А. Ђаковца зборника *Православље и екуменизам*) (Ђаковац 2005) и петнаест година после (у предговору српском издању проф. Р. Кисића књиге *Црква — ка заједничкој визији*) (Вера и поредок 2020) износи се скоро исто запажање да код нас постоји оскудица литературе посвећене екуменском дијалогу.

ра, према књизи, јесте вера у Христа као Месију и Спаситеља света. А узор споменуте вере посведочен је изворно јеванђељски, апостолски, у раној Цркви, преневши се кроз историју, кроз црквене списе и црквено Предање, као изданак на који смо накалемљени и коме је увек неопходно враћати се. Управо на та изворна формулисања вере Цркве се овај документ често позива, па и заснива своја даља еклисиолошка образлагања. У томе се може видети значајан помак екуменске еклисиологије ССЦ (тзв. Женевског екуменизма) која је раније била заснована претежно на протестантској теологији и схватању да су подељене цркве „гране“, а којој „стабло“ треба да буде ССЦ, што је православнима било потпуно неприхватљиво (Јевтић 2011). У ЦКЗВ значајно се поправило еклисиолошко гледиште ССЦ, захваљујући, између осталог, и утицају сугерисања православних представника на не инсистирању и тежњи само на јединству у простору, већ и на јединству у времену (Биговић 2010а). Ово друго подразумева теолошко усклађивање ставова ССЦ са вером и догмама насталим у раној Цркви и Васељенским саборима (црквеним учењима формулисаним пре раскола 1054. године, односно, тачније пре филиоквеа).

5. Усавршавање кроз консултативно-демократски приступ

Приступивши непристрасно, можемо констатовати да текст ЦКЗВ има елегантан стил, доста живости и надахњујућих израза вере. Ретки су теолошки текстови који се могу читати „у једном даху“. Овај текст је такав, *виџалан* и *ишечан*. Чак, ако се изузму неке реченице несагласне са православним учењем, може се стећи утисак да овај текст, у извесној мери, садржи и нешто од православне изражајности. Сагледавши историју настанка ЦКЗВ (слика 1), очевидна је велика посвећеност његовој изради кроз много итерација накнадног дорађивања и усаглашавања. Задивљује и отвореност у тексту за даља преиспитивања, прилагођавања и усавршавања,

отвореност за даља унапређивања. Иако спомиње да је текст заједничка изјава, комисија *Вера и њорегак* и даље позива цркве на изношење мишљења о сваком могућем аспекту заступљеном у тексту. То је зато што су увидели да „процес рецепције који је уследио након издавања уједињујућег текста може бити једнако важан колико и онај који је довео до његове израде“ (§ 20). Ово је веома драгоцен увид, па и став.

У тексту и на крају сваког поглавља ЦКЗВ наилазимо на питања и позиве црквама да изразе своја мишљења о еклисиолошким поставкама документа. То значи да документ не намећу екуменским сарадницима као „указ“, већ као отворен дијалогски *инструмент*. Ако смо искрени, морамо одати посебно признање таквом приступу, изразито консултативном и демократском. Заправо, наведени приступ би се могао окарактерисати и као покрет (тренд) тзв. *хришћанске консултативне демократије*. Овај тренд доста је изражен код протестаната, нарочито у Кини (Wang and Groot 2018) у којој је консултативна демократија постала окосница политичког, државног и друштвеног уређења (Jungru 2018).¹⁹ Усвојив-

¹⁹ Међу истраживачима консултативне демократије у Кини јавља се поларисаност. Једни заузимају афирмативни став, тврдећи да је то „особена кинеска демократија“, другачија и боља у односу на западне демократске моделе, а која се развија већ више од 60 година (Wang and Groot 2018; Jungru 2018; He and Stig 2010; He and Warren 2011; He 2011; Chen 2020), па чак и да се ослања на њихову древну и особену инклузивну политичку културу (Jungru 2018) и традицију консултовања (саветовања): „вековима уназад конфучијански учењаци су успостављали јавне форуме за одлучивање о националним интересима“ (He and Stig 2010); други, пак, приступају критички, наводећи многе аргументе да председник Сји Ђипенг и његова партија привидно заступају принципе консултативне демократије, а у стварности и на делима (подређивањем личној контроли и цензури свих државних сектора и институција од медија до војске) његов је режим успоставио гору аутократију и диктатуру од претходних кинеских режима (Li and Zhou 2020; Truex 2017; Tsang 2009; Economy 2018; Yuen Ang 2018; Xia 2021). Ако је ово друго истина, интересантно је да се код нас може увидети готово идентичан аутократски образац демократољубивог самопредстављања. Чак се та аналогичност приступа нашег и кинеског председника уочила и у медијима. У неким медијима као нешто позитивно и напредно, а у другим као горе него у кинеској једно-Партијској државној и локалној само-управи (Mirjana R. Mi-

ши идеологију конслутативне демократије, протестантска заједница у Кини се прилагодила и опстала унутар антирелигиозно настројеног комунистичког система.²⁰ Такође, ан-

lenković, „Svaki petnaesti Kinez član partije, a svaki deveti Srbin član SNS“, *Danas*, 1. 5. 2021., <https://www.danas.rs/politika/svaki-petnaesti-kinez-clan-partije-a-svaki-deveti-srbin-clan-sns/>). Одатле се може закључити да нема ништа лоше у конслутативној демократији... вероватно да она и има потенцијал да ублажи, па и да преобрази аутократски приступ; али уместо тога, заправо га маскира. Решење према проф. Полу Т. Вонгу са Тринити Вестерн Универзитета је у спутавању „зла“ које се увлачи у државне и друштвене организације; а то „зло“ јесте ауторитативна хијерархија (P Wong 2003). Уместо ауторитативне хијерархије проф. Вонг сматра да треба увести служеће предвођење [servant leadership]. Да је то могуће наводи пример успешне примене таквог приступа у ИТ компанијама (P Wong 2003). А да би примена била успешна неопходно је тренирање служећих вођа у складу са методима проф. Ванга (P Wong 2003), који су, у принципу, протестантски инспирисани. Тачније, своди се на модел извесне синтезе протестантског и конфучијанског учења, према којем је „немогуће обављати улогу служећег вође без развијене наклоности срца да служи и без знања о томе како развијати и оспособљавати (овлашћивати) друге“ (P Wong 2003). Дакле, савремени кинески учењаци у конслутативној демократији реafirмишу старе конфучијанске ставове о значају оплемењеног (врлинског) карактера (= срца) за друштвене односе од којих зависи благостање у држави. То се види и код врло утицајног вође Партије у граду Венђиао који је 2003. г. одржао низ говора заснованих на приступу „од срца к срцу (He and Stig 2010). Овај харизматски кардиоцентрични демократски приступ први пут је примењен 1996. г. на кентан форуму, а онда се проширио, те је до 2000. године одржано више од 190 таквих окупљања у селима и градовима у области Венлинг покрајне Џеђианг (Su, Junjie, and Yongjing 2012; He 2011). Значи, све то извире из конфучијанског уверења да је за хармоничне међуљудске односе 和气 (héqì) у друштву кључан добар ћи који се размењује између срца људи (Матић 2013).

²⁰ С почетка комунистички режим у Кини је хришћанство посматрао као „опасан ‘анти-Партијски’ елемент због свог иностраног порекла и веза“. Међутим, врло брзо се тај поглед кинеских власти мењао ка ставу цењења хришћанских тежњи ка уједињавању око моралних вредности. С друге стране, представници протестантских заједница су прихватили сарадњу са влашћу и регистровање унутар кинеске патриотске организације, те је ова компромисна и прилагођавајућа сарадња са Партијом, верницима сервирана као нешто што је „у њиховом најбољем интересу“ (Wang and Groot 2018). После свега, епилог тога, захваљујући усаглашености са државном политиком и промовисању осавремењеног религиозног стила живота укомбинованог са конслутативно демократским принципима друштвеног организовања, протестантска заједница у Кини је у великом полету. Тренутно их има око 70

гликански теолози још од прве Ламбетске конференције 1867. г. негују консултативни (синодални) приступ у својој црквеној организацији (Craston 1994; Pickard 2012). Кључни елементи у црквеном животу код Англиканца су конверзација (разговор), слушање, толеранција и нада (Pickard 2012). Из тога произилази фундаменталан англикански концепт неговања *црквене комуникативне компетенције* која је неопходна за приступање другима који су различити (Pickard 2012). Дакле, конверзација је основна нит или „ДНК идеје Англиканизма“ (Pickard 2012). Ипак, из овога не треба закључити да је хришћанска консултативна демократија искључиво протестантски или англикански приступ.²¹ На православном Истоку, у Византији, на Васељенским саборима, од стране многих савремених православних теолога (нпр. Б. Вишеславцев, С. Булгаков, А. Папаниколау, Патријарх српски Порфирије) заступан је консултативно демократски приступ. Савремена организација помесних православних Цркава има у себи елементе консултативне демократије (синодални и саборски методи доношења црквених одлука, решења, саопштења) што је, како се испоставља, значајна претпоставка јединства Православне Цркве (Jinjolava 2021). Може се и уопштити да је *саборност* Цркве приближно синоним за демократску консултативност. Уопште, заједничко стваралачко усмерење људи тешко је замислити без консултативно-демократских принципа као што су учешће (инклузија), кооперација (сарадња), саветовање, дискусија, рефлексивна.

Хришћанска консултативна демократија претпоставља образовање склоности код словесних, религиозних људи да се окупљају у сабор (конференцију, симпозион), консулту-

милиона. Уколико наставе са таквим трендом пораста, према скорашњим проценама, извесно је да ће до 2030. г. постати најбројнија религиозна група на свету (Wang and Groot 2018).

²¹ Није карактеристично само за религиозне организације: „у развијеним и државама у развоју, локално консултовање у заједницама у вези пројеката је сасвим уобичајено институционално средство“ (Bogliacino, Jiménez Lozano, and Grimalda 2018).

ју (саветују) око нечега што се тиче њиховог живљења и веровања, да раде на усаглашавању, заједничком делању, стрпљиво, савесно, молитвено, са љубављу и сублимираним манирима (културног) опхођења приликом дијалога (усредсређеном пажњом на излагање другог, указивањем поштовања и уважавањем мишљења другог), стално узимајући у обзир међусобни одзив, пријем — тј. *рецепцију*. Углавном, зарад идеала екуменског зближавања комисија *Вера и њоредак* демонстрирала је у документу ЦКЗВ консултативно-демократски приступ који се своди на саветовање са повратном спрегом кроз рецепцију. То је један плодоносан истраживачки приступ. У примени је и међу научно-истраживачким тимовима. Приликом истраживања и писања научних радова, на написану радну верзију текста научног рада истраживач од ментора добија мноштво сугестија и исправки, конструктивних критичких опаски које се сажето могу окарактерисати као менторска негативна повратна спрега (Roche 2021). У академском образовању, испоставља се да је овај приступ (модел) квалитативно плодноснији од оног који се своди само на „полагање испита из прве“ и завршавање обавеза класично школски или факултетски (Roche 2021). Прихватајући ову спрегу истраживачи добијају све боље и боље текстове, а на личном плану напредују, усавршавају се (Roche 2021), постају истрајнији (Roche 2021), проницљивији, обазривији на „бајас“ [bias] (истраживачке грешке и пристрасност). Дакле, овај приступ дорађивања радне верзија текста на основу сугестија ментора (супервизора) и сарадника карактеристичан је за докторски ниво студија. Такође, тај приступ присутан је и у процесима (peer review) рецензија научних радова које спроводе научници-стручњаци (експерти) међународних научних часописа. Рецензије не само да помажу уредницима часописа да донесу одлуку о прихватању или одбијању објављивања текста, већ доводе и до значајног унапређења научног квалитета текста. Дакле, веома је извесно да су теолози комисије *Вера и њоредак* овај истраживачки приступ са повратном спрегом пренели

из академских пројеката на пројекте израде важних стратешких докумената у научно-истраживачким делатностима и образовању, па и оних као што је ЦКЗВ. Значи, осим стручних рецензија, у дорађивању текста ЦКЗВ важну улогу су придали рецепцији/рефлексiji документа. Тако да су и у самом тексту нагласили значај повратне спреге кроз рецепцију као фундаментални чинилац у процесу доласка до завршне, за све задовољавајуће, верзије документа (слика 2).

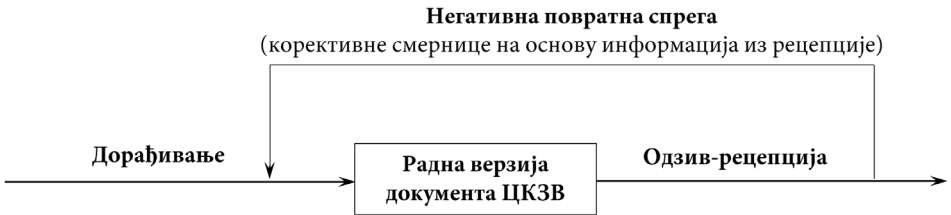

Figure 2: Block diagram of drafting process of the TCTCV document through the approach of negative feedback from the reception, where the meaning of terms in English are: Дорађивање — drafting; Радна документација документа ЦКЗВ — draft version of document TCTCV [*The Church — Towards a Common Vision*]; Одзив-рецепција — response-reception; Негативна повратна спрега (корективне смернице на основу информација из рецепције — Negative feedback (corrective guidelines based on information from reception).

Слика 2: Блок дијаграм процеса дорађивања документа ЦКЗВ [*Црква — ка заједничкој визији*] путем приступа с негативном повратном спрегом из рецепције.

Овакав начин приказивања (преко блок дијаграма) карактеристичан је за инжењерску теорију системског управљања. Усвајањем принципа теорије управљања, добија се следећи резон примењен на документ ЦКЗВ: Улазне активности (дорађивање документа ЦКЗВ) врше се уз негативну повратну спрегу, тј. усвајање корективних смерница добијених на основу излазних информација (одзива-рецепције). Негативна повратна спрега је оно повезивање изла-

зних реакција (одзива) и улазних активности које доводи до смањења разлике између тренутне (радне) верзије документа и жељене (идеалне) верзије документа која је задовољавајућа за све (позитивна повратна спрега би било оно повезивање која доводи до повећавања споменуте разлике).²² Осим ове кооперативне рецепције, знаменита је и лична (књижевно-читалачка, интроспективна, истраживачка) рецепција. Она се своди на усавршавање кроз „корективна преиспитивања“ или „критичку саморефлексију“ (Лубардић 2019, 18,16). Налазећи се у стању критичке саморефлексије и преиспитивања, према савету Св. Софронија из Есекса, најбоље је проверавати свој духовни приступ кроз однос са особом Цркве искуснијом од себе (духовником) (Сахаров 1998). Овакав приступ доводи реципијента до „оријентационих увида“ и „повећавања будности“ (Лубардић 2019, 18, 16). Повећавајућа будност која се стиче кроз рецепцију временом постаје руководна (исто, 20), а сама рецепција критичко-креативна (исто, 26), смисаона (исто, 19), селективна и синтетичка (исто, 28, 31). Осим аве Јустина, упечатљиво су је примењивали као метод православне апологетике и Св. Јустин Философ (исто, 29) и Св. Григорије Палама (Палама 2008, 49–51).

²² Овакво резонување уопште није неприродно да се примењује на неинжењерске (природне) системе; у системској физиологији су одавно, као фундаментални, откривени принципи позитивне и негативне повратне спреге; такође, у психологији људи је да се понашају у складу са овим принципима, што се огледа и у друштвеним опхођењима. Раније је претпостављано да су људи као појединци заинтересовани искључиво за исходе (излазе) друштвених интеракција и да заправо квалитет међуљудских односа процењују на основу исхода (резултата) тих односа, као и разлике између стварног и жељеног (очекиваног) исхода (Tiech 2017). Међутим, показало се и експериментално да се код већине појединаца јавља значајна заинтересованост и за процедуралне аспекте који доводе до исхода (Bogliacino, Jiménez Lozano, and Grimalda 2018). Ово је буквално претпоставка за наведени метод усавршавања кроз повратну спрегу из рецепције. Процес доласка до исхода уме да буде једнако занимљив и мотивишући као и сам исход. Стара је мудрост да се срећа налази на *иуиу* (у стваралачком процесу) до идеала, а не само у самом идеалу.

6. Анализа приступа кроз појмовни преглед

Оно што у великој мери одређује приступ у документу ЦКЗВ јесте разумевање кључних појмова. Пошто ЦКЗВ није удбенички тип литературе у коме се школски врши дефинисање појмова и на основу њих образовање теоријских приступа, до значења кључних појмова може се доћи кроз преглед контекстуалне употребе тих појмова. Пре тога, колики значај је неким појмовима придат могуће је донекле проценити кроз сагледавање учесталости њиховог појављивања у документу ЦКЗВ. За такво нешто, уз захтев за елементарно систематичнијим истраживачким приступом, нису најпогоднији претраживачи речи који су као „find“ алати уграђени у pdf и word читачима докумената, најпре зато што је помоћу њих преглед појмова отежан, те је неопходно појединачно сваки појам да се уноси и бележи његова учесталост. Уместо тога, значајно ефективнији су одређени софтвери за бројање и статистичку анализу учесталости појмова који су израђени у виду интерфејс платформи са отвореним (слободним) [open-source] и „on-line“ приступом.²³ Испоставило се да код дугачких текстова многи од њих праве грешке у бројању и статистици. Уместо ових on line бројача речи, један од најпоузданијих, употребљив за академска истраживања, јесте Antcons.²⁴ Овај софтвер је у овом раду примењен за пребројавање и одређивање најважнијих појмова који се појављују у књизи ЦКЗВ. Пошто је примена софтвера знатно једноставнија за текстове на енглеском језику, уместо ЦКЗВ на српском, употребљен је изворни текст документа на енглеском: *The Church: Towards a Common Vision* (ТСТСВ) (Faith and Order 2013). Превод текста у потпуности одговара оригиналу ТСТСВ (Карановић 2020). Стога, резултати добијени за ТСТСВ се могу усвојити да ва-

²³ Веома користан може бити on-line бројач који је доступан преко следећег линка: <https://countwordsfree.com/>.

²⁴ Anthony, L. (2020). AntConc (Version 3.5.9) [Computer Software]. Tokyo, Japan: Waseda University. Доступан преко <https://www.laurenceanthony.net/software.html>.

же и за верзију документа на српском, ЦКЗВ. Такође, појмови на енглеском су погоднији за бројање због тога што немају варирање по падежима и временима, као што то имају појмови у српском језику. Пре читавања у софтвер Antcons, извршена је припрема текста TCTCV. Изостављене су насловна страна и странице које садрже техничке информације, као и референце, како се из њих не би бројали појмови. По читавању текста добили су се следећи почетни резултати:

- укупан број речи у тексту ($U\delta r$): 22438,
- укупан број врста речи: 2751.

Свака од ових врста речи појављује се одређен број пута у тексту. Тај број смо назвали учесталост појављивања ($U\bar{i}$). У TCTCV највећу учесталост појављивања има реч „the“ ($U\bar{i}=2279$). То је предлог, помоћна реч која се у енглеском језику употребљава испред одређених (познатих) појмова. Тако да се „the“ уопште и не сматра појмом. У те помоћне речи, тзв. стоп речи [stop words] спада још отприлике 38, као на пример: „a“, „an“, „which“, „whose“, „is“, итд. Те стоп речи се уобичајено користе у конструисању реченица, тако да не представљају појмове у правом смислу. То значи да их је потребно избацити из текста да би у тексту остали само појмови, без стоп речи. Поред њих, из текста су избачене и неке помоћне скраћенице и имена као што су „rom“, „mark“, „luke“, „roul“ итд. Те речи имају одређену $U\bar{i}$. Избачене су и неке изузетно ретке речи (чији је $U\bar{i}=1$). Када се саберу све, испоставља се да у тексту TCTCV постоји 193 врста непојмовних речи за избацивање. Све укупно (помножене са својом $U\bar{i}$) тих напојмовних речи у тексту има 12149. Ту цифру смо назвали укупан број непојмовних речи ($U\delta nr$). По избацивању непојмовних речи, у тексту су преостале само речи које означавају појмове (појмовне речи). Укупан број појмовних речи ($U\delta\bar{i}r$) добија се према следећем изразу:

$$U\delta\bar{i}r = U\delta r - U\delta nr = 22438 - 12149 = 10289$$

Дакле, у тексту ТСТСВ има 10289 речи које означавају појмове. Сваки од појмова има одређен $U\bar{u}$. Осим $U\bar{u}$ за сваки појам се може одредити и процентуална заступљеност појма у тексту (Pz) према следећем изразу:

$$Pz = \frac{U\bar{u}}{U\delta\bar{u}p} \cdot 100 \quad (2)$$

Дакле, Pz је параметар који се изводи из $U\bar{u}$. Тачније, Pz се дефинише као процентуални удео појављивања појма у односу на укупан број појмовних речи. Разлог зашто се уводи овај параметар је следећи: осим због реално различите учесталости, $U\bar{u}$ може да има већу или мању вредност у једном тексту него у другом тексту и услед разлике у дужини текста. На пример, појам „црква“ у тексту ТСТСВ се појављује 402 пута. У неком другом тексту може се појављивати, рецимо, 200 пута. Само на основу ових података могло би се погрешно закључити да се у тексту ТСТСВ појам „црква“ појављује дупло чешће. Да би се добио тачан увид, потребно је да се учесталост појављивања сагледава у односу на дужину текста, тј укупан број појмовних речи, а то је могуће управо преко параметра Pz . Када се израз (2) примени за појам „црква“ добија се процентуална заступљеност појма црква у ТСТСВ ($Pz^{\text{‘црква’}}_{\text{ТСТСВ}}$):

$$Pz^{\text{‘црква’}}_{\text{ТСТСВ}} = \frac{U\bar{u}^{\text{‘црква’}}_{\text{ТСТСВ}}}{U\delta\bar{u}p_{\text{ТСТСВ}}} \cdot 100 = \frac{402}{10289} \cdot 100 = 3.907\%$$

Ако је други текст (ДТ) у коме се појам црква појављује 200 пута, дупло краћи, тј. ако има отприлике 5000 појмовних речи, применом израза (2) добиће се следећа процентуална заступљеност појма „црква“ у другом тексту ($Pz^{\text{‘црква’}}_{\text{ДТ}}$):

$$Pz_{TCTCV}^{\text{'црква'}} = \frac{U\bar{u}_{DT}^{\text{'црква'}}}{U\delta\bar{u}_{DT}} \cdot 100 = \frac{200}{5000} \cdot 100 = 4\%$$

Из овог поређења се види да два текста могу имати различиту учесталост појављивања појма „црква“, али са различитом процентуалном заступљеношћу, ако се узме у обзир и дужина текстова; стога, овде се да закључити да је реална учесталост појављивања у ова два текста иста. Дакле, значење *Pz* се добија поређењем његових вредности у различитим текстовима... тако се дошло и до тога да се учесталост појављивања неког појма у одређеном тексту (књизи) сагледава у односу на корпус сличних текстова (књига). При томе се уводи и параметар инверзне учесталости појављивања. За ово истраживање ипак нисмо ушли и у ту анализу, већ је остављамо као могућност за неки други рад у коме би било потребно пробрати још неколико докумената (текстова, књига) који су тематски слични књизи TCTCV и од њих направити корпус и израчунати све наведене параметре. Из упоредне анализе би се добила најреалнија представа о учесталости појављивања појмова и њиховом контекстуалном значењу. Овде смо се ипак ограничили само на документ TCTCV, јер се из предложене упоредне анализе учесталости појављивања појмова, очекују само назнаке значаја појмова унутар самог текста, како би се указало на општи приступ. Углавном, приказивање учесталости појављивања и процентуалне заступљености свих појмова би било превише гломазно и сувишно. Уместо тога, на сликама 3 и 4 извршили смо сумарни приказ процентуалне заступљености нетеолошких појмова ($Pz^{\text{нтн}}$) и теолошких појмова ($Pz^{\text{тн}}$), следствено, у виду хистограма. Хистограм $Pz^{\text{нтн}}$ (слика 3) је исцртан без појмова чија је учесталост испод 0.05 (мање од 5 појављивања). Такви појмови се у текстовима карактеришу као веома ретко појављујући и могу бити изостављени из анализе. Веома ретко појављујућих појмова уобичајено има доста, те би при хистограмском приказу потиснули видљивост осталих података и њихову расподелу. На хистограму са слике 3 се може уочити

да у тексту ЦКЗВ има знатно више ређе појављујућих нетеолошких појмова чија је средишња вредност процентуалне заступљености 0.01 %. Од свих појмова ТСТСВ, извршили смо одабир теолошки релевантних појмова (скраћено — теолошких појмова, на даље). На тај начин, добило се 111 најзначајних теолошких појмова. Код хистограма на слици 4 може се видети да се теолошки појмови такође групишу (нагомилавају) око мањих вредности, а да се један појам велике вредности процентуалне заступљености издваја са великом разликом у односу

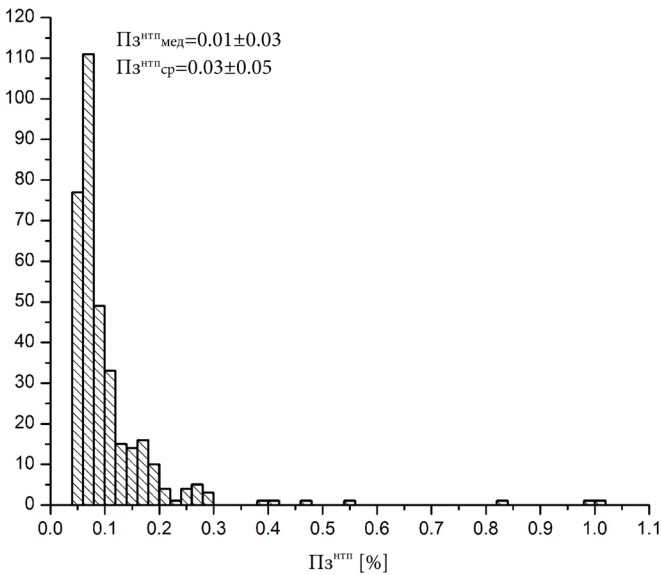

Figure 3: Distribution of the percentage of non-theological terms [$\Pi z^{\text{нтп}}$] in the book *The Church — Towards a Common Vision*, where: $\Pi z^{\text{нтп}}_{\text{мед}}$ — median percentage of non-theological terms, \pm quartiles (75% — deviation from the median); $\Pi z^{\text{нтп}}_{\text{ср}}$ — mean value of percentage representation of non-theological terms, \pm standard deviation from the mean value.

Слика 3: Распдела процентуалне заступљености нетеолошких појмова ($\Pi z^{\text{нтп}}$) у књизи *Црква — ка заједничкој визији*, где су: $\Pi z^{\text{нтп}}_{\text{мед}}$ — медијана процентуалне заступљености нетеолошких појмова, \pm кватили (75% — одступање од медијане); $\Pi z^{\text{нтп}}_{\text{ср}}$ — средња вредност процентуалне заступљености нетеолошких појмова, \pm стандардно одступање (девијација) у односу на средњу вредност.

на споменуто нагомилавање појмова. Такав појам се означава као outlier (вредност која „штрчи“ у односу на остале вредности). Из разлога што представља нетипичну вредност која може значајно да утиче на резултате, outlier (штрчећа) вредност се избацује из даље статистичке анализе. Хистограм расподеле $\Pi_3^{\text{тн}}$ без те вредности приказан је на панелу Б слике 4. Овде је интересантно да се као outlier показао најчесталији појам, а то је „црква“. Без појма „црква“ добија се увид у расподелу теолошких појмова у зависности од процентуалне заступљености.

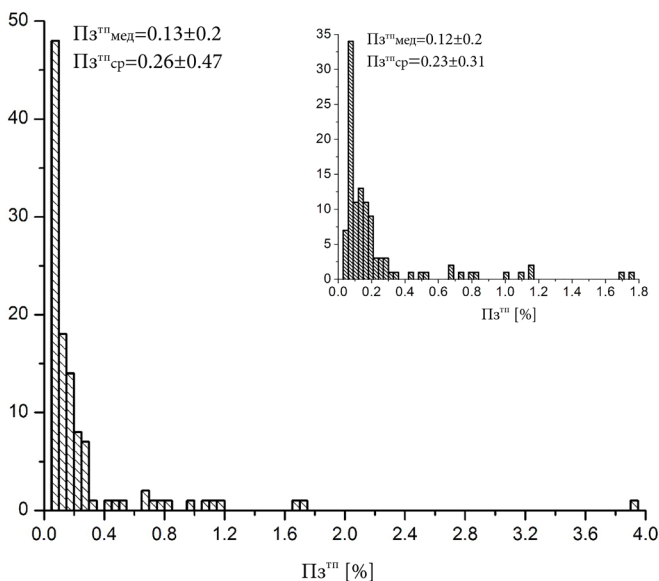

Figure 4: Distribution of the percentage of theological terms [$\Pi_3^{\text{тн}}$] in the book *The Church — Towards a Common Vision*, where: $\Pi_3^{\text{тн}}_{\text{мед}}$ — median percentage of non-theological terms, \pm quartiles (75% — deviation from the median); $\Pi_3^{\text{тн}}_{\text{ср}}$ — mean value of percentage representation of non-theological terms, \pm standard deviation from the mean value.

Слика 4: Распoдeлa пpoцeнтyалнe зaстyпљeнoсти тeолoшких пoјмoвa ($\Pi_3^{\text{тн}}$) у кнјизи *Црква — кa зaјeдничкoј визии*, гдe су: $\Pi_3^{\text{тн}}_{\text{мед}}$ — мeдијaнa пpoцeнтyалнe зaстyпљeнoсти тeолoшких пoјмoвa, \pm квaртили (75 % — oдстyпaњe oд мeдијaнe); $\Pi_3^{\text{тн}}_{\text{ср}}$ — сpeдњa вpeднoст пpoцeнтyалнe зaстyпљeнoсти тeолoшких пoјмoвa, \pm стaндaрднo oдстyпaњe (дeвијaцијa) у oднoсy нa сpeдњу вpeднoст.

Тематски најзначајнији појмови су, заправо, теолошки релевантни појмови, којих је пробрано, као што је споменуто, укупно 111, и за које је у табели 1 сумарно дат приказ учесталости појављивања и процентуалне заступљености по опадајућем редоследу вредности.

<i>Рб</i>	<i>Term</i>	<i>Појам</i>	<i>Уп</i>	<i>Пз (%)</i>
7	church	црква	402	3.91
13	churches	цркве	179	1.74
14	God	Бог	173	1.68
18	Christ	Христос	119	1.16
19	faith	вера	117	1.14
22	ministry	свештенство	112	1.09
28	unity	јединство	102	0.99
33	holy	света/свети	83	0.81
35	spirit	дух	81	0.79
38	communion	заједница	75	0.73
40	order	поредак	70	0.68
42	mission	мисија	69	0.67
55	common	заједнички	54	0.52
58	community	заједница	50	0.49
64	authority	власт	45	0.44
84	convergence	приближавање	36	0.35
91	agreement	договор	31	0.30
98	dialogue	дијалог	29	0.28
102	ecclesiology	еклисиологија	28	0.27
105	together	заједно	28	0.27
107	communities	заједнице	27	0.26
115	diversity	различитост	26	0.25
117	responses	одговори	26	0.25
131	council	сабор	23	0.22
136	koinonia	заједница	22	0.21
139	serve	служити	22	0.21
140	conference	конференција	21	0.20
141	ecclesial	еклисијални	21	0.20

143	gift	дар	21	0.20
145	mutual	међусобни	21	0.20
146	salvation	спасење	21	0.20
149	love	љубав	20	0.19
151	relation	однос	20	0.19
157	response	одговор	19	0.18
161	wcc	ссц	19	0.18
164	dialogues	дијалог	18	0.17
168	process	процес	18	0.17
171	vision	визија	18	0.17
176	gifts	дарови	17	0.17
180	power	моћ	17	0.17
181	roman	римо	17	0.17
182	tradition	традиција	17	0.17
183	worship	служба	17	0.17
190	orthodox	православна	16	0.16
196	truth	истина	16	0.16
204	ecclesiological	еклисиолошки	15	0.15
211	councils	сабори	14	0.14
215	fellowship	удружење	14	0.14
216	guidance	руковођење	14	0.14
219	recognition	признање	14	0.14
223	triune	тројични	14	0.14
228	bilateral	билатерални	13	0.13
232	history	историја	13	0.13
233	meeting	састанак	13	0.13
235	proclamation	објава	13	0.13
236	reflection	рефлексија	13	0.13
245	holiness	светост	12	0.12
248	mystery	тајна	12	0.12
251	sacrament	дарови	12	0.12
270	peace	мир	11	0.11
271	recognized	признат	11	0.11
286	continuity	непрекидност	10	0.10
301	relationship	однос	10	0.10

308	creed	вероисповест	9	0.09
312	division	подела	9	0.09
319	grace	благодат	9	0.09
325	ministers	служитељи	9	0.09
326	ministries	служења	9	0.09
327	mutually	обострано	9	0.09
330	priesthood	свештенство	9	0.09
337	bishops	епископи	8	0.08
339	committee	одбор	8	0.08
340	conciliarity	саборност	8	0.08
341	consensus	консензус	8	0.08
342	consider	размотрити	8	0.08
344	cross	крст	8	0.08
345	death	смрт	8	0.08
346	eucharistic	евхаристијски	8	0.08
351	hope	нада	8	0.08
360	multilateral	мултилатерални	8	0.08
363	participation	учешће	8	0.08
372	renewal	обнова	8	0.08
382	transformation	преображај	8	0.08
384	united	уједињен	8	0.08
387	agree	сложити се	7	0.07
388	assembly	сабор	7	0.07
390	bishop	епископ	7	0.07
398	discipleship	учеништво	7	0.07
400	fullness	пуноћа	7	0.07
426	reception	рецепција	7	0.07
427	reconciliation	помирење	7	0.07
428	reflect	Одражавати	7	0.07
429	resurrection	васкрсење	7	0.07
445	affirmation	афирмација	6	0.06
457	drafting	дорађивање	6	0.06
459	evangelization	евангелизација	6	0.06
462	faithfulness	верност	6	0.06
474	leadership	предвођење	6	0.06
478	missionary	мисионарски	6	0.06

487	prophetic	пророчки	6	0.06
491	reflects	одражавати	6	0.06
492	respect	поштовање	6	0.06
493	responsibility	одговорност	6	0.06
496	serving	служење	6	0.06
521	catholicity	католичност	5	0.05
528	communal	заједничарски	5	0.05
529	conciliar	саборни	5	0.05
532	consultation	консултовање	5	0.05
599	synodality	синодалност	5	0.05
600	synods	синоди	5	0.05
605	trinity	Тројство	5	0.05

Table 1: Statistics of the occurrence frequency of the most important terms in the text; where the meaning of terms in English is: Pб — ordinal number, Term — original expression in English; Појам — Term (translation of terms from English); Уп — occurrence frequency of the term in the document; Пз — percentage contribution of the term in the text.

Табела 1: Статистика учесталости појављивања најзначајнијих појмова у тексту; где су: *Pб* — редни број, *Term* — „појам“ на енглеском (изворни израз); *Појам* — превод појмова са енглеског; *Уп* — учесталост појма у документу, *Пз* — процентуална заступљеност појма у тексту.

Приликом мало пажљивијег прегледа табеле 1, уочљиво је да су многи појмови „сродни“ међу собом по значењу. На основу те сродности по значењу могу се формирати кластери појмова. Појмове „вера“ и „поредак“ који имају велику учесталост појављивања смо ипак изоставили. Ови појмови се заправо у највећем броју случајева заједно појављују и означавају комисију „Вера и поредак“. Пошто је у питању организација (институција), може се констатовати да је „Вера и поредак“ теолошки нерелевантан појам. С друге стране, оставили смо, као појам, „ССЦ“, скраћеницу која означава Светски Савет Цркава. Иако је у питању скраћеница која се односи на организацију, ипак смо је оставили као значајан појам у документу ТСТСВ управо због тога што се од стране комисије *Вера и поредак* том појму

придаје одређено еклисиолошко значење. Након удруживања појмова по сродности значења, добили смо 12 карактеристичних кластера појмова. То су: 1. црква/е [5.65%]; 2. теистички појмови (Бог, Христос, Тројица) [2.89 %]; 3. консултативни појмови (приближавање, договор, дијалог, дијалози, рефлексива, одговори, процес, признање, консензус, учешће, обнова, рецепција, помирење, дорађивање, консултовање) [2.47 %]; 4. комунални појмови (заједница, заједничарски, заједнице, коинонија) [1.69 %], 5. служење (свештенство и служење) [1.21 %]; 6. јединство [0.99 %]; 7. еклисиолошки појмови (еклисиологија, сабор, еклисиолошки, саборност, мисионарска, католичност, саборна, синодалност) [0.98 %]; 8. пневматолпшки појмови (свети/а, благодат) [0.89 %]; 9. релациони појмови (различитост, дар, однос, љубав) [0.85 %]; 10. ауторитарни појмови (власт, моћ) [0.6 %]; 11. сотириолошки појам (спасење) ; 12. ССЦ. Ради боље прегледности, кластере појмова, уместо табеларно, приказали смо графички (слика 3). Важно је напоменути да резултате ове кластеризације треба размотрити са опрезом. Они се не предочавају као мерило за одређивање припадања овог текста одређеној теолошкој дисциплини или теолошком правцу. Из табеле 1 и табеле 2 засигурно је могуће добити смернице за усвајање кључних појмова књиге. Удруживање појмова у кластере садржи извесну произвољност, што, у извесној мери, доводи у питање и оправданост наведене кластеризације. У питању је сумирање процентуалне заступљености појмова за добијање процентуалне заступљености кластера. На овај начин како је то изведено, може да се деси да мање заступљени појмови образују кластере који имају већу заступљеност него кластери који имају један појам који је био значајно заступљенији од појмова из кластера са већом заступљеношћу. Но, у многим научним феноменима се овако нешто заправо и дешава: сумирање и међусобно надјачавање ефеката. Нешто слично је могуће и при формирању парламената или владе након демократских избора; мање странке могу да се удруже и образују већину, упркос томе што је нека странка добила највише гласова, али недовољно за самосталну превласт. То може изгледати као изигравање

демократије. Ипак, овде се нису десиле неке веће пертурбације поретка кластера. Тако да поредак кластера приказан на слици 3 можемо употребити за увид и оквирну процену концептуалног приступа у ЦКЗВ.

Figure 5: Graphic representation of the cluster of terms for the document as a function of the percentage representation in the document *The Church — Towards a Common Vision*, where the meaning of terms in English is: *Документ Црква — ка заједничкој визији* — Document *The Church — Towards a Common Vision*; Кластери појмова — clusters of terms; Пз — percentage contribution; црква/е — church/es; теистички — theistic; консултативни — consultative; комунални — communal; служење — service; јединство — unity; еклисиолошки — ecclesiological; пнеуматолошки — pneumatologically; релациони — relational; сотириолошки — soteriological; ССЦ — WCC (World Council of Churches).

Слика 5: Графички приказ кластера појмова за документ у функцији од процентуалне заступљености у документу *Црква — ка заједничкој визији*.

Слика 5 у великој мери потврђује запажања изнета у претходним поглављима о концептуалним тежњама и тежиштима у ЦКЗВ. Поред тога, приметно је да се ради о једном савреме-

ном мултидисциплинарном теолошком приступу у коме су интегрисане христо-центричне, еклисиолошке, пневматолошке, консултативне, комуналне, релационе, сотириолошке богословске усмерености. У оваквој интегративној усмерености може се препознати „траг“ англиканских и протестантских теолога и њихове наклоности ка разрађивању богословских система, што не би требало да буде повод за зазирање „с наше стране“. Напротив, њихова богословска систематичност се показује као узор плодносног савременог богословског истраживања. Наравно, потребно је заћи и у истраживање појединачних кластера појмова и самих појмова унутар кластера одакле се могу извести детаљнија прецизирања о концептуалном приступу. И то ће управо бити и учињено у наставку.

Црква/е. Убедљиво најзаступљенији појмови у документу ЦКЗВ су „црква“ (3.91 %) и „цркве“ (1.74 %). На самом почетку, у предговору и уводу ЦКЗВ, проблематизовано је питање схватања смисла појма „Црква“. Најпре кроз указивање на значај постигања еклисијалне „теолошке сагласности“ (§ 15), тј. *заједничкој*, опште прихватљивог, разумевања Цркве (§ 17, 50), живота и јединства у Цркви (§ 33). Треба обратити пажњу и приметити да се могуће заједничко разумевање Цркве предлаже, и то у самом уводу. Оно се своди на две еклисиолошке одреднице: антрополошку, којом се Црква схвата као заједница (§ 19) и тео-космолошку која се заснива на уверењу да се Црква у овом свету пројављује као „знак и средство Божје љубави“ (§ 20, 44). Преплитање ових одређења се врло упечатљиво изражава и у *Уводној речи* Олава Фикса Твејта, бившег генералног секретара ССЦ, а сада епископа (лутеранске) Цркве у Норвешкој. Кроз лично сведочење износи запажања о мање или више успешном неговању екуменских односа између цркава разасутих по свету, које скупа назива црквеним породицама,²⁵ указујући на

²⁵ Израз „породица“ или „фамилија“ црква звучи неразумљиво — за српског читаоца можда није јасно на шта се овај израз односи. То је израз који се код екуменских теолога одомаћио и највероватније да је овде употре-

тео-космолошко назначење Цркве, а то је преображај света (§ 12; 18, 33, 40, 83, 84).

Прво питање у уводу упућено црквама се односи баш на то колико оваква одређења Цркве образложена у наставку текста одражавају њихова еклисиолошка саморазумевања (§ 20). Свето Писмо се узима као аксиом, споменутог тео-космолошког одређења и схватања Цркве да је њена изворна намена (сврха) управо у остваривању јединства (заједништва) као Божијег великог плана за целокупну творевину (§ 17, 23). Ово се може назвати „холистичком визијом заједнице“ (Vuјanović 2020).²⁶ Битно је истаћи и сутерисање на који начин Црква може да оствари то своје одређење (назначење): према књизи ЦКЗВ, „проповедањем Христа у међурелигиј-

бљен као уобичајена теолошка фраза, кроз њима устаљен манир писања и обраћања. То се види и у дефинисању англиканске заједнице као породице која се састоји од великог броја аутономних Цркава раширених по свету (Craston 1994). Такав резон примењују и у екуменској еклисиологији, сматрајући ССЦ заједницом (федерацијом?) цркава (§ 12). Међутим, концепт „заједница цркава“ изворно у екуменски речник ушао је преко Православне Цркве, 1919. г. када је васељенски патријарх покренуо иницијативу да се оснује лига (савез) цркава, аналогно лиги народа, а коју је назвао и „коинонијом цркава“ што се претворило у ССЦ (Vuјanović 2020, 4–5). Након 100 година од тог предлога, концепт *йородица* или *заједница* цркава, као што је споменуто, афирмишу екуменски теолози. У рефлексiji (проповеди) после читања Јеванђеља током једне јутарње on-line молитве, епископ Твејт присутне активисте у Екуменском Центру ССЦ-а назива екуменском породицом (Tveit 2021). Маниром обраћања у овој рефлексiji, еп. Твејт личи на екуменску верзију апостола Павла. С друге стране, остале (католичке и православне) цркве, еп. Твејт назива „конфесионалним породицама“ (Tveit 2019). Код англиканаца овакав приступ је сагласан политичком ставу којим се и држава посматра као заједница заједница (Carys 2012). Бавећи се темом екуменизма и православни теолози умеју да усвајају овај приступ карактерисања православних организација (консултативних тела, одбора) као „црквених породица“ (Vuјanović 2020, 26), па и да изврше уопштавање тако што конфесионалне цркве које учествују у екуменском дијалогу називају „различитим црквеним породицама“ (Vuјanović 2020, 41).

²⁶ Ако је „укорењена у Божанској љубави, коинонија не дотиче само хришћанске заједнице, већ се проширује на цело човечанство (oikoumene) и осталу творевину.“ Тако да истинска (црквена) коинонија, схваћена холистички, „пригрљује и интегрише свет у Цркву тако што нуди заједништво у љубави Божијој“ (Vuјanović 2020, 9).

ском контексту, сведочењем моралних вредности Јеванђеља и одговарањем на људске патње и потребе“ (§ 20; још детаљније објашњење налази се на § 92). Ово је заиста племенит став, али је типичан за протестантски (лутерански) (Флоренски 2007, 51–52) или англикански социјални приступ у еклисиологији²⁷ (Hobson 2005). Православни су и раније протествовали да у екуменским дијалозима не могу да прихвате истицање протестантских мисионарских ставова, харитативне и социолошке делатности у први план. Православни не негирају важност тога да Црква има и ту назначену димензију — да буде милосрдно делатна. Али, православни у томе не могу да препознају нешто примарно кроз шта се остварује преображај и уједињавање света.²⁸ Напротив, и православни се слажу са уверењем да је Црква у овом свету „знак и средство Божје љубави“, али не само кроз милосрдну делатност и моралистичко проповедање, већ примарно кроз црквено богослужење. За православне одлазак и учешће у Литургији, усредсређивање у то *сада* у коме се *осишавља свака брија*, представљају највећу и најплеменитију жртву, најбољи „*ѿринос*“ за свет, важнији и спасоноснији и од (било ког материјалног) добротинства²⁹. Јер на Литургији управо је Христос тај који „приноси и који се приноси“ (Vuјanović 2020, 12). Тајанственим оприсутњавањем Христа, Литургија Га проповеда и објављује његово васкрсење убедљивије од сваког људског убеђивања путем говора. То никако не треба да постане повод да се посвећивање богослужењу супротстави чињењу

²⁷ То је оно до чега је англиканска теологија досегла: „највитаљнија форма хришћанске социјалне етике у збиљи треба да буде брига око тога каква је заједница коју хришћани образују међу собом“ (Hobson 2007).

²⁸ „Јединство за Православну Цркву није повезано тек са заједничким милосрдним радом цркава, већ са ‘заједничким исповедањем вере, симбола вере и догмата’“ (Vuјanović 2020, 6) што се све сажима у заједничкој Литургији. Треба истаћи да је са овим констатовањем на крају дошло до усаглашавања у комисији *Вера и ѿредак*, што је изражено у ЦКЗВ (§ 93) и што се врло актуелно промовише и у савременим екуменским конференцијама (видети слику 6 у овом раду).

²⁹ Аргументе за ово видети у Флоренски 2007, 14,25,28–31,49–5).

доброчинства и проповедању Јеванђеља, или да буде изговор за нечињење доброчинства и непроповедање.³⁰ Православљу је својствено саосећајно човекољубље пре Литургије, током Литургије, после Литургије (Vasiljević 2016). Дакле, Литургија се поставља као полазна станка и средиште (срце) за делатну љубав и усрдан живот, служење свету. У Литургији се може пронаћи *vita mixta* — сагласје *vita activa* и *vita contemplativa* наклоности, тј. друштвене и молитвене ангажованости људског бића (Кисић 2020), чему је заједнички именитељ „елан (са)осећајности“ (Vasiljević 2016). Јер Литургија и јесте заједничка делатност усмеравања света ка Ономе који једини и може да преобрази, уједини и спасе свет од пролазности и распадања. Без Литургије, доброчинство се испоставља узалудним. Ма колико било племенито, доброчинство, само по себи, не може спасити оне којима се оно чини, па ни оне који то чине.³¹ У том смислу, доброчинство је подршка.

³⁰ Појаву нехата и равнодушности за социјалну и милосрдну делатност (Флоренски 2007) ипак не би требало превише благонаклоно и толерантно посматрати, нити увек оправдавати историјским околностима (Buda 2017). Када се удружи са унутар-црквеном несређеношћу (Флоренски 2007, 58) и не-радом на себи, то неминовно доводи напросто до некултуре („јавашлука“) и сваковрсних изопачења живота у црквеној заједници. Можда то стање уопште није толико накарадно, одбојно и само-разарајуће, ако постоји свест, савест, скрушеност, самокритичност, самониподаштавање... али, некад уместо да се преузносимо над католицима и протестантима и да их омаловажавамо због њиховог пренаглашавања институционалних и људских форми уређења, док сопствену духовну опустелост и скрајнутост не желимо да признамо. Уместо тога, заиста је могућ склад институционалног и духовног аспекта Цркве, сређеност црквеног живота узвишене (богословске) културе. На страну све то, ипак и од стране православних теолога јављају се упозивања да (Зизијуласово) пренаглашавање значаја Литургије и епископске службе, такође, може бити једна крајност у којој се занемарују остали конститутивни аспекти Цркве. Тако да је и овде потребно успостављање равнотеже и то увиђањем да за Цркву „мисија није ништа мање конститутивна од Евхаристије“ (Kalaitzidis 2014). Неки чак проблем пренаглашавања црквеног ауторитета, моћи и властољубља у пракси Цркве (православни папоцентризам) препознају да је дошао као последица Зизијуласових теолошких инсистирања на кључном значају епископа за јединство Цркве (Kalaitzidis 2014).

³¹ Труд у доброчинству (социјални активизам) је благословен и благоверан ако подразумева и приопштавање у заједништво Цркве оних који су запа-

Доброчинство „Христа ради“ јесте Литургија која се чини у *Њејов сјомен*. Символизам Литургије, у часној трпези која означава гроб Господњи, а амвон камен одваљен од гроба³², средство је *најмоћније ѱројоведи Цркве* (Васиљевић 2021); проповеди која извире из (литургијског) реализма Христовог васкрсења. Стога, управо у Литургији православни налазе своје разумевање Цркве, свој потпуни израз и идентитет. Другим речима, „Православљу је својствено евхаристијско схватање природе Цркве“ (Биговић 2010а, 59). Оно се своди на доживљај Цркве у Литургији. На тај начин, Црква се поистовећује са литургијским сабрањем. Литургија, према речима Св. аве Јустина Ћелијског, јесте „Црква са Христом и у Христу, и Христос међу на[ма] и у нама“ (Милошевић 2008). Евхаристијско схватање Цркве потребно је афирмисати у екуменском дијалогу и као православни став (аксиом црквеног јединства), допунски одговор на ЦКЗВ, у вези саме концепције Цркве као заједнице. Управо то сугерише и (Vujaović 2020, 11–14, 34–37).

У том смислу, евхаристијско-еклисиолошко разумевање је кључ и за процену дефинисања *Цркве као средствиња људској заједничарења и сјасења које се остварује кроз заједништво са Тројединим Бојом* (§ 46 и фуснота 22). Иако се православни не могу у потпуности сложити са таквим инструментално-сотириолошким виђењем Цркве³³ (Биговић 2010а, 305),

ли у тежак положај и сиромаштво (услед чега су животно угрожени). То су они „последњи“, потиснути, скрајнути, на дну света, „потцењени“ (омаловажени), трпитељи свакаквих кратко- и дуго-рочних зала, потиснутог достојанства (Vasiljević 2016); али који свагда у себи крију назначење да се „уздигну и превазиђу очекивања“; они су опевани речју „андрдог“ (унижени пас) [underdog] (“Underdog (Alicia Keys Song)” 2020). Осим у овом животу, уздицање *униженој ѱса* (убога Лазара) и превазилажење очекивања светине назначено је за есхатон. Проповећу о „Убогом Лазару и богаташу“ Христос је дао подршку *униженим ѱсима* свих времена. Она је утеха и подршка *униженим ѱсима* да ће бити блажени, спасени. У томе је смисао доброчинства. У Цркви, стога, доброчинство има есхатолошко оправдање (Vasiljević 2016).

³² Који је не случајно и свештенички проповедни подијум...

³³ „Црква није „посредница спасења“ како је писало у многим приручницима, већ само спасење.“ (Биговић 1998, 305).

оно може послужити као одређено духовно сутерисање важно за црквену заједницу приликом пренаглашавања улоге црквене хијерархије и значаја њене ауторитативности — институционалних форми цркве. Када се институционални црквени поредак истакне у први план, идентификује и фаворизује као битна и наводно богомдана одлика Цркве, потребно је подсећати на овај други *аспект* Цркве, да је Црква средство заједништва и спасења (с надом да се тиме не прикрију остали аспекти Цркве и да то неће значити негирати значај постојања хијерархије за институционално функционисање цркве) (Перишић 2019, 60–64). Пренаглашавање црквеног ауторитативног приступа је у истој равни са потчињавањем Цркве политичким ауторитетима и то треба препознати као довођење Цркве у „камено доба“ (Биговић 1998, 314). Разрешавање конфликта употребом црквено-политичке моћи и манипулација (Pickard 2012) јасан је знак да је наступило „камено доба“ Цркве.³⁴ Управо се у Литургији може наћи прибежиште од институционалних ограничења и неопходности ауторитативног присиљавања прихватања уверења и мишљења. Међутим, питање је да ли и сам формални приступ у Литургији може остати недотакнут ауторитативним ставом. Црквена правила, чак и она богослужбена (из типика), не би требало да се постављају изнад личног односа. Ако не служе остваривању личног односа са Богом и следствено томе изграђивању богочовечанског заједништва, било каква правила и принципи тешко да постижу ишта друго до спутавања, поробљавања и механизовања (умртвљавања и хлађења) међусобног опхођења. Ипак, свођење Цркве на инструментално-социолошко значење се коси са православ-

³⁴ „[Е]пископ остаје теолошко срце цркве. Зато су теолози подређени епископу и треба да буду дисциплиновани од стране епископа ако [њихов] рад угрожава јединство и светост Цркве“ (Hobson 2007). Ову лепу „каатоличку“ формулацију Стенлија Мартина Хауерваса „незваничног англиканца“ бисмо могли мирне савести потписати. Другим речима, епископ као теолошко срце Цркве позван је да благосиља слободу теолошког истраживања и објављивања док год се она не супротставља принципима јединства и светости Цркве.

ним поимањем Цркве као тајне, или светајне (Милошевић 2008; Биговић 1998, 302) и Цркве као заједнице коју успоставља, оживотворава, препорађа и упућује Дух Свети (Биговић 1998, 307; Inter-Orthodox Consultation 2011). Јер, заиста је овде упитно значење израза „инструмент“. На његову мањкавост и ограниченост указују и англикански теолози (Pickard 2012). Врло је умесно да *документи* ЦКЗВ посматрамо као инструмент (средство) за постизање црквеног јединства (видети изворна значења појма инструмент на стр. 240 и у фусноти 8 текста (Pickard 2012)). Међутим, ако Цркву доживљавамо и као духовну реалност у којој се они који учествују у њој одричу (испражњују) од личне моћи (власти), очигледно је да њено (политичко) инструментализовање за било какав циљ не може бити у потпуности оправдано. Изгледа да је у ЦКЗВ теолошка употреба појма „инструмент“ преузета из Другог Ватиканског концила на коме је сам тај појам специјализован да означава „делотворност“ Цркве (§ 46, фуснота 22). За православне „инструмент“ као ознака за „делотворност“ Цркве може да буде прихватљив ако се заправо мисли на благодатну делотворност („чудотворност“) многочега у Цркви — светих тајни, свештенодејстава, празника, икона, моштију, молитве итд. Све то у Цркви, укључујући и *срца* људска, служи (посредује) благодатном и љубавном односу између људи *као дића Цркве*³⁵ (Биговић 1998, 336) и Свете

³⁵ Заправо, уместо „човек је диће Цркве“ може се нагласити да човек своје потпуно остварење налази када постоји као *личности* Цркве. Архимандрит Софроније наглашава да се појава начела личности не може објаснити еволуционим (природним) законитостима. Једноставно, начело личности није могло настати никаквим развојем, већ је придодато развијеном људском устројству као божански иконологијски печат. Човек се као права и потпуна личност остварује управо у Христу, у Цркви (Биговић 1998, 297); тј. личност има уједно и „христолошку потку“ и „еклисиолошку димензију“ (Биговић 1998, 263): „Крштењем у Христу и сједињењем са Христом човек добија нову ипостас – *еклисијалну ипостас* (Биговић 1998, 310–11). У том смислу, Цркву је оправдано називати не средством, већ мајком јер „[б]ез мајке нема човека, а без Цркве-мајке нема личности“ (Биговић 1998, 309). То је православни приступ. Можда је мало груба и застарела карактеризација, али следећи исказ Вл. Николаја указује да је питање лично-

Тројице која је онтолошки узор (архетип) Заједнице³⁶ — Цркве (Биговић 1998, 304; Inter-Orthodox Consultation 2011). Таква инструменталност је заправо посредништво — посредништво благодати (нестворених дожанских енергија). Ако се за Цркву везује инструментално назначење, оно треба да буде аналогички истоветно посредништву самога Богочовека Христа, и оних који му се уподобљују — светитеља. Наиме, у неким тропарима се за светитеље употребљавају метафоре као што је „фрула“ или „цевнице“ Светог Духа или „труба“ православља. Управо се инструментални „еклисијални“ приступ објашњава поређењем са музичким инструментом. Инструмент служи да посредује уметнички израз при чему, у стању надахнућа, долази до „органске реинтеграције“ уметника и инструмента (Pickard 2012), па и рецепијената који тајанствено постају и учесници (причасници) уметничког догађаја. И напослетку, све ово се готово истоветно и аналогно дешава у Литургији која је срце црквеног живота.

Као што је већ спомињано, православнима су својствени евхаристијско-еклисиолошко схватање и самосвест. Интересантно је да се евхаристијско-еклисиолошко схватање ипак обрело у закључку ЦКЗВ: „[у] Литургији народ Божји доживљава заједницу са Богом и заједницу са хришћанима сваког времена и места. Они се окупљају са својим предстојатељем, објављују радосну вест, исповедају своју веру, моле се, поучавају и уче, захваљују и благодаре, примају тело и крв Господњу и шаљу се у мисију“ (§ 93). Знаменито је постиг-

сти битно одређујуће у екуменском приступу различитих Цркава: „Римска Црква стоји за систем. Протестантизам за личност. Православље за личност у Цркви“ (Биговић 1998, 297).

³⁶ Према исказу Митрополита Јована Зизијуласа, вера (у „вечну“, „дожанску заједницу“ – Бога (Vujić 2020, 16–17)), а не милосрдно служење или морал, јесте претпоставка црквеног заједништва, те, у том смислу „нисмо позвани у заједницу јер је то добро за нас, већ зато што верујемо у Бога који је у самом свом постојању заједница“ (Vujić 2020, 15). Другим речима, људи имају „капацитет заједништва“ (потенцијал да постоје као заједница) јер су створени по узору на Бога који је Света Тројица, тј. Света Заједница (Vujić 2020, 19).

нуће што је овакав резон ушао у ЦКЗВ и да га комисија *Вера и ѿредак* заступа. Само што је тешко не приметити да такав резон нигде другде у ЦКЗВ није примењен пре закључка. Ипак, такав резон представља постизање баланса у односу на ранија пренаглашавања социјалних и харитативних аспеката Цркве. Тај баланс схватања богослужбене и мисионарске природе Цркве нарочито се истакао у наставку закључка: „Свети Јован Златоусти је говорио о два олтара: једном у Цркви и другом међу сиромашнима, онима који пате и који су у жалости“ (§ 93). Овај (нецитирани) исказ је заправо преузет из текста одговора међуправославне консултације на Кипру 2011. г (Inter-Orthodox Consultation 2011). Разрада избалансираног приступа (из православног угла) заснованог на овом цитату Св. Јована Златоустог може се наћи у тексту (Vasiljević 2016). Све у свему, испоставља се да за појам „цркве“ у ЦКЗВ оваква појмовна анализа није ограничена само на лингвистичка разматрања. Заправо, употребљива је при истраживању теолошког смисла тог појма у тексту. То је нарочито упечатљиво због различите смисаоне употребе појма црква у једнини („Црква“) и у множини („цркве“). Дакле, ипак није у питању само техничка манипулација којом се, у највећем броју случајева, прави таква разлика да се појам Црква, у једнини, са великим почетним словом односи на „једну, свету, саборну и апостолску Цркву“, а да појам „цркве“, у множини, с малим почетним словом, означава конфесионалну припадност православној, католичкој, протестантској цркви. Ствар је у томе што изгледа да у ЦКЗВ комисија *Вера и ѿредак* ни једну од конфесионалних цркава на поистовећује (не „идентификује“) са Црквом. То не само да је неприхватљиво за православне учеснике у екуменском дијалогу, већ је проблематично у општем теолошком смислу.³⁷

³⁷ Ништа мање неприхватљиво је и када православни у екуменском дијалогу наступају из угла *Una Sancta*, без инклузивног става. Критика таквог *ексклузивног* еклисиолошког приступа може се наћи у (Coman 2020). Треба истаћи да је добро што су поједини православни теолози осетили некоректност таквог става у јавном екуменском дискурсу. С друге стране, ар-

Црква у ЦКЗВ представља помало апстрактан појам. Из угла православних, Црква је нешто више од апстрактног појма; она је „реалност живљења“ (Vujačić 2020, 6). У неким моментима у ЦКЗВ се наводи да је постојање Цркве назначено од Христа у Новом Завету. У неким се о Цркви наводе историјски искази, у вези њеног заснивања и постојања у време апостола и њихових ученика. А у неким да након међусобног признања и уједињавања тек треба да се дође до те назначене Цркве. Питање је да ли су та три начина разматрања Цркве међу собом сагласна. Извесно је да се то своди на следећи резон: Црква је назначена у Новом Завету, постојала је у почетку, а онда се магловито изгубила у историји; јер у садашњости могуће је констатовати стање подељености (нејединства) што не одговара споменутом назначењу. Оно што преостаје након таквог констатовања, јесте тежња ка обнови постојања Цркве. Но, ако се Црквено постојање загубило у историји, то је, у најмању руку, противречно са исказом Христа да ни врата пакла неће надвладати Цркву. Овде је и даље актуелан екуменски став да ће се Црква „у потпуности реализовати тек на крају времена (у есхатону), остајући непотпуна и грешна реалност у било ком времену историје“ (Vida 2017), што је за православну еклисиологију прилично неприхватљиво. Јер, то што ми називамо Црквом јесте потпуно реализована Црква у сваком времену. Заправо есхатон (Царство Небеско) треба у потпуности да се реализује, а у сваком времену се у мањој или већој мери предокуша есхатолошка реалност вечног и светог постојања у зависности од степена посвећености. Пролазност и смрт чине реалност непотпуном (несавршеном), али сасвим је нешто друго тврдити да је Црква непотпуна реалност. Иоле прихватљиво је тврдити да је Црква непотпуна све док не постане потпуна есхатолошка реалност. Тајна је да Црква није грешна, већ светосна реалност. Заиста, чланови Цркве појединачно констатују (пре-

гументовано афирмисање инклузивног приступа у екуменском богословљу може се наћи у (Vujačić 2020, 11,14,34,38,41).

познају, исповедно и покајно признају) сопствену грешност, али истовремено осећају и присуство светости живота светитеља из прошлих времена, па и из савремености; и не само то, већ светости и сами, као грешници, теже; светости која долази од Бога, јединог светог. Поимање Цркве као „грешне реалности“ у супротности је са аксиомом симбола вере да је Црква, између осталог, и *свeиџа*. Углавном, без обзира да ли је појам „црква“ у једнини или множини, из угла православних, примереније је да се појам „Црква“ пише са великим почетним словом, како би се и у једном и другом случају реферирало на Цркву, по узору на Књигу Откровења или посланице апостола Павла.³⁸ По том резону, једноставно, (локалне) *Цркве су Црква*. При томе, локалне Цркве не представљају деноминације, већ Цркве унутар православне Цркве. Када се употребљава у институционалном смислу, појам „црква“ је разложно писати са малим почетним словом. Да се у ЦКЗВ баш из институционалне перспективе врши обраћање било би прихватљиво сврставање (и нас) у цркве са малим словом. Међутим, извесно је да се ради о самосвојственом еклисиолошком схватању, тј. еклисиолошком ставу екуменистичких теолога. Ако обратимо пажњу, на то веома сугестивно упућује завршетак *Уводне речи* ЦКЗВ (§ 12) у коме еп. Олаф Твејт цитира један део текста из ЦКЗВ (§ 83), наводећи да споменуто у цитату „Црква објављује“ (§ 12). Погледавши тај цитат на стр. 83, видимо да је то део текста ЦКЗВ који није референциран, те је дакле оригинално састављен (наменски) за документ ЦКЗВ, тј. ауторски, од стране комисије *Вера и ѿоредак*. Како је онда то „изјава Цркве“? Не сугерише ли се тиме да се под Црквом у ЦКЗВ, између редова, подразумева, шта друго до, ССЦ? Затим, у ЦКЗВ након образлагања атрибута Цркве споменутих у реченици исповедања из Симбола вере („једна“, „света“, „саборна“ и „апостолска“) стоји фуснота у којој се сугерише да једна изјава ССЦ из 2007. г. нуди слично

³⁸ То изворно новозаветно схватање цркве (у множини и једнини) пре више од 70 година истицано је и на седницама *Вере и ѿорейќа* (Vuĵanoviћ 2020, 11) [фуснота 31], тако да је заиста разложно позивати се и на тај извор.

објашњење Цркве као споменута реченица из Символа вере (§ 42). Образлагање атрибута Цркве из Символа вере је сасвим легитимно. Међутим, може се поставити питање: одакле неопходност објашњења Цркве које је слично оном постојећем из Символа вере?

Теистички појмови. Као што се из табеле и слике може приметити теистички појмови су веома учестали у ЦКЗВ. Поздравно је што су теистички појмови у ЦКЗВ употребљавани неформално, у маниру личносног исповедног изражавања вере, чиме је текст добио карактер теистичке теологије (еклисиологије). Чак се може запазити и искрено уздање у надахнуће Светим Духом зарад долажења до еклисиолошких увида (§ 50) (Buda 2017).

Схватање пневматолошког утемељења Цркве као заједнице своди се на духовни аксиом да Свети Дух јесте „утешитељ и одржитељ заједнице“ (Vujanović 2020, 35), што је у складу са комуналним препорукама апостола Павла које су добиле универзалну важност и актуелност за заједнице Цркве; у томе је тајна црквеног живота — благодат Светог Духа подстиче „елан заједништва“ (Vujanović 2020). Сама еклисиологија заступљена у ЦКЗВ има у себи сагласје христоцентризма и тријадологије (Buda 2017). И значај Светог Духа у образовању Цркве као заједнице и у њеном управљању је солидно наглашена. Међутим, ти пневматолошки аспекти су могли бити још потпуније образложени (елаборирани) (Buda 2017). Известно „добар почетак“ тог образлагања постављен је сасвим благоразумним духовним расуђивањем да се кроз *иоверљив однос* лаика и свештеника откривају изрази вере, Божија Воља и упућивања („кормиларења“) Светог Духа (§ 77) (Charman 2017). Морамо истаћи да то изгледа као приступ који је у потпуности у складу са традицијом православне консултативне духовности, тј. као став који се примењује у духовним разговорима, саветовањима и светој тајни исповести православне Цркве. Опсежније образлагање пневматолошких аспеката који недостају у ЦКЗВ могу се наћи у (Vujanović

2020, 33–34). Тај би се део засигурно могао извести из његове тезе и увести у допунски одговор православних на ЦКЗВ.

Консултативни и комунални појмови, као и појам **служење** су обрађени у претходним поглављима када је разматран консултативно демократски приступ. Тако да овде неће бити даље анализе у вези ових појмова.

Јединство. Поред појма Црква, јединство је засигурно један од кључних (фундаменталних) појмова текста ЦКЗВ. Јединство је велика тема. Исконски и најдубљи философски, политички, теолошки, а одскора и еклисиолошки проблем. Заокупљао је умове Парменида, Хераклита, Лао Ц-а, руских религиозних философа. Тема број један Великог Православног Сабора на Криту 2016. г (Jinjolava 2021). Очигледно је да фокус на појам јединства у ЦКЗВ долази од раније закупипраности англиканских и протестантских теолога тим појмом. Раније су појам јединства разматрали у тријадологији и социјалној (политичкој) философији/теологији, а онда су истраживању појма јединства са истим тим ревносим жаром приступили и у еклисиологији. Према еп. Твејту, јединство није „принцип једногласности и једностраности“, већ Божији „дар живота и љубави“, „дат у Исусу Христу“ (§ 12, 18).³⁹ Овим се највероватније изражава неслагање са инсистирањем православних представника у екуменском покрету да је предуслов јединства Цркве (односно уједињавања са осталим деноминацијама) враћање изворном исповедању вере, које се у свим временима поштовало док није дошло до раскола (филиоквеа) и реформације. Уместо тога, у ЦКЗВ се предлаже изналажење сагласности „у погледу еклисиологије“ као могућа основа за долажење до хришћанског јединства (§ 13). Сама тежња ка црквеном јединству препознаје се као

³⁹ Скоро идентична формулација може се наћи у другим текстовима англиканских теолога, нпр: „хришћанско јединство које је уједно дар од Бога и циљ који треба да се достигне, неће бити јединство униформности“ (Cra-
ston 1994); или: „заједништво је Божији дар“ (Pickard 2012).

рад на испуњавању Божије воље, јер се Христос управо за јединство молио (§ 17, 29, 40–41, 50, 82, 94, 108); такође, уједињавање (свих, па и незнабожаца) у Цркву јесте дело угодно Св. Духу (Дап 15:28, § 48). Сходно томе, савремено стање унутар-црквених и међу-црквених подела, које је опозит јединству и Божијој вољи, треба да буде превазиђено (§ 41, 49, 82). У овоме се налази главни аргумент за учествовање у екуменском покрету. У том смислу, екуменски покрет се може схватити као (универзална) *служба јединства* (§ 82). За православне, универзална служба јединства није ништа друго до Литургија. У току Литургије „верни доживљавају предукус Царства које треба да дође, и есхатолошки превазилазе, макар на кратко, све врсте подела и фрагментисања (расна, културна, социјална, класна итд)“ (Kalaitzidis 2014). Тако, достизање општег црквеног јединства претпоставка је за посвећивање Цркве своје призиву да потпомогне јединство читавог човечанства и свег створеног света (§ 58).

Према томе, Црква је „знак [символ] будућег јединства човечанства“ (§ 46). Као и за термин „инструмент“, овде је упитна смисаона употреба термина „знак“. Ако се знак (символ) схвата као нешто што упућује на другу стварност изван ове постојеће (као на нешто трансцендентно, без иманентности), онда следи да се јединство овим исказом назире, тј. да тренутно не постоји. Такво најављено и замишљено (идејно) јединство ка коме тежимо може да нас осваја својим реализирајућим потенцијалом. Тако оно постаје наша (заједничка) амбиција. Англикански приступ и њихов „идеалистички идентитет“ дефинише управо њихова амбиција (Hobson 2005), а то је постизање јединства, у крајњем визионарском исходу, не само Цркве, већ и „читавог друштвеног света“ — Цркве и државе! (Hobson 2005). Међутим, извесно је да ово узвишено јединство „остаје теоретско или претенциозно — или заправо платонистичко“ (Hobson 2005). Англикански бивши Архиепископ Роуен Вилијамс не зазире да упозори да је ту посредни бављење „замишљеном заједницом“ (Hobson 2005). Треба одати признање англиканским те-

олозима што су тога свесни и у односу на то само-критични. Отуда нам може бити сасвим разумљив и прихватљив екуменски вапај у ЦКЗВ: „јединства се не смемо одрећи“ (§ 47). Уколико, пак, поимамо да се стварност на коју символ упућује кроз сам символ и пројављује (оприсутњује) онда је такав симболизам јединства оно што Црква својим постојањем и благовести као благодатно искуство. Такво нешто можемо назвати иконолошким симболизмом (убацити и Булгакова) (Махим 2018). У православној Цркви иконе јесу „прозори“ у Царство Божије, али се Царство Божије кроз иконе „спушта“ у реалност овоземаљског постојања. Искусивши да се у јединству (заједништву) крије пуноћа постојања (посебан квалитет *јединственој* живота који се доживљава у љубави и истини, § 78) Црква благовести и призива у то јединство читав свет, желећи да се и читав свет пронађе у тој пуноћи постојања. Треба бити прецизан: у ЦКЗВ се углавном полемише о постизању *међу-црквеној* јединства. Значи, може се констатовати да *међу-црквено* (деноминацијско) јединство не постоји у садашњем времену; уместо јединства, очевидно, присутна је подела (шизма). Но, питање које овде искрсава јесте: према ЦКЗВ (тј. комисији *Вера и њоредак*) постоји ли игде црквено јединство у садашњем времену? Тј. да ли унутар себе, својих деноминација, цркве имају јединство као реалност постојања? Православни верују да локалне црквене заједнице унутар православне Цркве јесу носиоци универзалног црквеног јединства, нарочито тиме што су у духовном општењу са осталим локалним црквама. Ово уверење се истиче и у ЦКЗВ: „свака локална црква је у заједништву с локалним црквама свих места и свих времена“ (§ 47). Као теолошки утемељено образлагање мора се поздравити објашњење концепата „јединства у различитости“ и предлагање свим црквама изворне (предањске) трочлане поделе свештенства (посебно истичући епископат) као служби које су успостављене зарад изградње јединства Цркве. Узимајући то у обзир, уз уважавања апостолске вере и светих тајни као услова општег црквеног јединства у ЦКЗВ се дошло до тога да црквену заједницу

чине три аксиома: јединство (сагласност) у вери, јединство (сагласност) у светотајинском животу и јединство (сагласност) у служењу што је приказано на слици 6.

ЦКЗВ (стр. 93):

„Постоји све већа сагласност да се κοινωνία, као заједница са Светом Тројицом, повезује на три међусобно повезана начина: јединство у вери, јединство у светотајинском животу и јединство у служењу (у свим његовим облицима, укључујући свештенство и мисију).”

zoom

Figure 6: An overview of the TCTCV's approach to understanding the (visible) unity of the Church based on the interweaving of three aspects (agreement, consensus): consensual faith [Вера], consensual sacramental life [Свето-тајински живот] and consensual priestly service [Служење], presented by Dr. Stefani Dietrick of the Lutheran Church in Norway at the first zoom webinar dedicated to answers to TCTCV.

Слика 6: Приказ ЦКЗВ приступа размевању (видљивог) јединства Цркве заснованог на прожимању три аспекта (сагласности): сагласне вере, сагласног светотајинског живота и сагласног свештеничког служења коју је на првом зум вебинару, посвећеном одговорима на ЦКЗВ, представила др Стефани Дијетрик из лутеранске Цркве у Норвешкој.⁴⁰

За нашу помесну Цркву врло поучно и корисно може бити указивање на успостављање колегијалног приступа (заједничког синергетског рада и кооперације) код свештеника

⁴⁰ “WCC Commission on Faith and Order hosts first webinar on responses to ‘The Church: Towards a Common Vision,’ The World Council of Churches (WCC), <https://www.oikoumene.org/news/wcc-commission-on-faith-and-order-hosts-first-webinar-on-responses-to-the-church-towards-a-common-vision>.

при изградњи јединства унутар и између црквених заједница (§ 77, 79). Напоследку, потребно је препознати велики напредак у екуменском дијалогу тиме што су размотрени и уважени многи православни ставови. Главна ствар у којој православни могу препознати значај свог учешћа је наставак инсистирања на раду на јединству у времену. Исто то заступају и други екуменски теолози: „континуитет Цркве кроз векове неопходна је димензија јединства Цркве“ (Tveit 2019). Такво нешто, англиканску с православном екуменском позицијом чини веома блиском. Разлог је у томе што англиканци, попут православних, своју Цркву (у Енглеској) сматрају „Црквом која је у континуитету са Црквом апостола“ (Charman 2013), „црквених отаца и њихових наследника кроз епископе“ (Charman 2012, 12) тј. да „Црква Енглеске није ништа друго до наставак у овој земљи оне Цркве чији су, чланови, у стара времена, били Атанасије и Августин“ (Charman 2013). Из свега овога следи један једноставан екуменски концепт: није уопште неопходно тражити одрицање нечијег еклисиолошког идентитета и различитости зарад јединства, већ је управо препоручљиво повезивање са својим изворним црквеним идентитетом. То се може постићи истраживањем своје црквене традиције уназад до времена неподељене Цркве. Богословским (догматским) и богослужбеним усклађивањем са том својом црквеном традицијом стећи ће се услови за обнову јединства Цркве. Тада неће бити никаквих помисли да неко треба да пређе у православље или у католичанство или у англиканство или у протестантизам да би се обновило јединство Цркве какво је постојало пре 1054. године. Тада ће бити могуће да цркве једна у другој препознају „Једну, Свету, Саборну и Апостолску Цркву“. У оваквом екуменском контексту, драгоцено је позвати се на сведочанство архимандрита Плакиде Дезеја који је био представник врло признатог кармелићанског монашког реда у римокатоличкој Цркви. Веома посвећено истражујући своју литургијску и монашко-еклисиолошку традицију, дошао је напо-

слетку до заједничких основа са Православном Црквом. Увидевши да у свом времену практиковање таквог изворног приступа може остварити у Православној Цркви, заједно са својим братством је на Светој Гори и прешао у Православну Цркву, прихватајући смирено захтев светогорских монаха да се обави крштење по православном обреду. Оно што је ту изузетно постигнуће јесте то што је братство архимандрита Плакиде Дезеја, након преласка у Православну Цркву, остало у добрим односима са римокатоличким бискупима и осталим кармелићанским братствима, негујући велику међусобну љубав и поштовање. И овде се изнова може упутити апел да се књига о споменутом и веома драгоценом сведочанству блаженопочившег архимандрита Плакиде Дезеја коначно објави на српском како би постала доступна за подстицајно ишчитавање и у нашим црквеним заједницама. Превод на српски је одавно урађен од стране докторанда Карановића. Ако није превише наметљиво, можда се може предложити да та књига, након књиге *Црква — ка заједничкој визији*, буде објављена у едицији *Bibliotheca oecumenica* Хришћанског културног центра, као надовезивање на обновљени тренд издаваштва оца Радована Биговића на пољу екуменског богословља.⁴¹

Политички приступ. Оно што помало измиче појмовној анализи јесте политичка еклисијална орјентисаност текста ЦКЗВ. И она, такође, извире из англиканског теолошког миљеа. У ЦКЗВ се на доста места јављају дипломатски реторички манири и иницијативе преговарања, посредовања, чак и благи притисак кроз учестале апеле и позиве црквама на међусобно признавање, помирење, компромис.

Тренд Фундаменталне (смислене) обнове црквеног живота. Једно питање у уводу нас може посебно заинтересе-

⁴¹ Placide Deseille, *Propos d'un moine orthodoxe: Entretiens avec Jean-Claude Noyé* (Paris: Lethielleux, 2010) [Плакида Дезеј, *Између Хришћанској Истикоа и Зајага: казивање једној православној монаха; разговори са Жан-Клод Нојем* (Париз, 2010)].

совати, а то је: „[н]а каква прилагођавања и обнову ваше цркве побуђује ово саопштење?“ (§ 21) Овде морамо споменути да изгледа да понекад постоји једно превиђање приликом постављања овог питања које је у вези са претпоставком одакле је првобитно кренуо покрет обнове црквеног живота. Неки сматрају да је наша литургијска обнова подстакнута оном која се десила на Западу, у Католичкој Цркви, нарочито Другим Ватиканским Концилом. Међутим, треба споменути да је и пре тога постојао тренд литургијске обнове у Православној Цркви, која се нарочито истицала богословском делатношћу руске емиграције на Западу (Kalaitzidis 2014) (Николај Лоски, Николај Булгаков, Хомјаков, Георије Флоровски, Александар Шмеман, Томас Хопко, Успенски, Афанасјев, П. Евдокимов). То, позив „Повратак оцима“ Георгија Флоровског 1936. г. и литургијско богословље о. Александра Шмемана, о. Јована Фундулиса и католичког литурга Роберта Тафта највише су утицали на теолошки покрет обнове у Грчкој, Румунији и код нас 1990-тих и 2000-тих (Kalaitzidis 2014). Врло је извесно да је заправо богословска делатност православних имала знатан утицај и на католичке и англиканске теологе; нарочито, Митрополита пергамског Зизијуласа након његове емиграције 1967. г. најпре у Женеви, па затим и у Единбург и његовим прикључивањем комисији *Вера и њоредак* (Kalaitzidis 2014).⁴² Тако да је заправо првобитно код православних дошло до споменутог тренда обнове литургијског живота. Ово би било веома важно мало боље прецизирати, пошто је у нашој помесној Цркви управо споменуто превиђање довело до озбиљних неспоразума. Један немали део је у наводно католички инспирисаној литургијској обнови препознао издају православља. Као део исте те издаје пра-

⁴² Вероватно најизразитији православни утицај у екуменском покрету остварио је Митрополит пергамски Јован Зизијулас учешћем на Сантјаго де Компостела конференцији 1993. г. управо својим изузетно харизматичним теолошким образлагањем појмова заједнице и јединства (Vujanović 2020, 15).

вославља окарактерисано је и учешће представника наше Цркве у екуменском покрету.⁴³

Дакле, на литургијску обнову и екуменизам тај део конзервативно ревнојућих у нашој Цркви одговорио је критички, дунтовно, а на крају и покретом иступања из учешћа у литургијском животу Цркве и формирања паралелног литургијског поретка и свештенства. Оно што у таквој ситуацији (раскола) делује као преко потребно јесте указивање на изворе наше литургијске обнове. Пре свега, литургијска обнова код нас је била побуђена, органски, изнутра, а не искључиво спољашњим утицајем. Њу је започео и дубински заорао Св. Ава Јустин Поповић. Колико је тај његов подухват знаменит сведочи процена проф. Милошевића: „... излагање учења Цркве о светој Евхаристији и светим тајнама, о богослужењу и празницима у трећем тому Догматике, као и текст објављен у Поговору превода *Светих Литургија*, уз, наравно, сам превод три Литургије и Трбника, и још многобројне његове речи објављене у разним текстовима представљају, по нашем мишљењу, најзначајнији допринос не само литургици, већ литургијском животу и литургијској свести у нашој помесној Цркви од времена Светога Саве па до данас“ (Милошевић 2008). Такође, значајно је споменути да овај подухват аве Јустина јесте права, „унутрашња“ мисија Цркве чији је циљ да кроз лично и саборно подвижништво, афирмише светост (Поповић 1991, 14). Обнова аве Јустина била је фундаментално, монументално и колосално дело: „[у] овом подухвату, боготудри учитељ наше Цркве оправдано се позива на апостолско предање Свете браће Кирила и Методија и Светога Саве, чије је апостолска мисија у нашем народу у потпуности реализована тек у наше дане и то његовим делом“ (Милошевић 2008). Литургијску обнову Аве Јустина разрадили су његови ученици и следбеници Вл. Атанасије Јевтић,

⁴³ Антиекуменисти који придикују да је екуменизам јерес треба да се обавесте да је заправо анти-екуменизам осуђен на Великом православном сабору на Криту 2016. г (Сопан 2020).

Митрополит Амфилохије, протопрезвитер Радован Биговић итд. Ови потоњи су имали горепоменуите православне изворе и узоре за литургијску обнову. Ми смо се „накалемили“ управо на њихову литургијску обнову и свесност тога би требало да обнављамо како би имали томе сагласан (=добар) правац даљег мисионарског стремљења.

7. Дискусија и закључак

Како Архиепископ кантерберијски Роуен Вилијамс устврди за једну књигу, и у „срцу књиге“ ЦКЗВ би се могао препознати „елоквентан позив да будемо свесни потпуне реалности Цркве као мистерије [тајне] и дара“ (Williams 2007, xxiv). У нашим срцима неће бити тесно ако одговоримо на тај књижевни позив рецепцијом и рефлексijом. У Цркви нам је доступно искуство рецепције. Заједничку веру („једно срце“) у црквеној заједници добијали смо кроз рецепцију Речи Божије из проповеди и духовних разговора. Рецепција има образовну (формативну) функцију. Стога је зарад црквеног ребнављања потребно освестити изградитељно и формативно искуство рецепције Речи Божије за заједницу. Имајући то на уму, треба онда и у екуменском дијалог и у заједници извршити рецепцију спомињаног концепта екуменске рецепције.

По узору на консултативно демократски приступ усавршавања кроз повратну спрегу из рецепције демонстрираној у документу ЦКЗВ, и код нас би се могла организовати „јавна слушања“, саветодавне конференције (трибине, панел дискусије) кроз које би „експерти и обични грађани могли износити коментаре на радне верзије докумената“ (He and Stig 2010). Сврха тога би била да се конструктивни коментари и консензусни договори уважавају као рецепција на основу које се, у виду повратне спреге, може извршити дорађивање докумената. Конкретно, то се може применити и за формулисање одговора на документ ЦКЗВ. Такође, овај приступ би био веома пожељан и за сачињавање неформалних саветодавних саопштења поводом неких актуелних и осетљивих

тема као што су еволуција, екуменизам, вакцинација. Приступ бављења тим темама кроз петиције, преписке и изјаве које се распрострањују преко медија и друштвених мрежа се показао подложним псеудонаучним тумачењима и критикерству што доводи до све израженијих друштвених и унутар-црквених подела. Насупрот томе, споменута „јавна слушања/саветовања“ испостаља се да су „више научна, више демократична и ближа масама“ (He and Stig 2010). Такође, показала су се ефективним и у промовисању веће друштвености код људи, већег међусобног поверења и поузданости (Bogliacino, Jiménez Lozano, and Grimalda 2018) што је у складу са сазнањима социјалне психологије да „пуштање људи да комуницирају међу собом, пре обављања неке заједничке делатности, повећава кооперацију (сарадњу)“ (Bogliacino, Jiménez Lozano, and Grimalda 2018) као и осећај припадности групи (Bogliacino, Jiménez Lozano, and Grimalda 2018). Наполетку, ова консултативна „комуникација смањује социјалну дистанцу, за коју је познато да кочи формирање поверења“ (Bogliacino, Jiménez Lozano, and Grimalda 2018). Ово су веома знаменити увиди који су одавно дискутовани у научним радовима (између 1980. и 2010. г). Након више од деценије искрсавају као нарочито релевантна сазнања за ове пандемијске услове у којима се принудно, „стицајем специфичних околности“ повећава асоцијалност. Јавна консултативна окупљања (on line и уживо „лицем к лицу“, „срцем к срцу“) могу бити крајње неопходна за повратак у нормалне друштвене токове и обрасце понашања. Да не скренемо са теме, последње споменуто је релевантно и за екуменску делатност у вирус корона пандемијским и пост-пандемијским условима.

Пре свега, потребно је послушати екуменски призив еп. Твејта на молитву како би „цркве могле бити истински и веродостојни знаци Божије љубави у овим [пандемијским] условима“ (Tveit 2021). Научне (on-line) конференције су, такође, потенцијални простор за екуменско мисионарење. У неформалним разговорима између конференцијских излагања, често се дешавало да поједини научници отворено заступа-

ју своја конфесионална (протестантска, католичка) антропо-зофска, друга религиозна и анти-религиозна уверења. Раније опште присутна претпоставка да се на Западу у научним круговима теолошке теме, у складу са секуларном културом, не спомињу изгледа да је пролазни тренд. Стога, црквени лаици (научници) могу бити позвани да сведоче православно искуство Цркве. И они узор екуменског сведочења православља свагда могу имати у личности каква је била о. Радован Биговић. Он је наш представник једног посебног типа универзалних мисионара који су се кроз историју још од првих хришћанских заједница највише истицали у трудољубивој изградњи Цркве. У њему, као споменутом типу универзалног мисионара, укрстили су се дарови (харизме) свештеничког служења и академског истраживања (приношења Литургије, проповедања, духовног очинства, повезивања и умрежавања људи, подучавања, научног проучавања и писања, итд) што је за Цркву било веома изградитељно и плодносно (Матић 2019; Henson and Lakey 2017, 3). Такво екуменско прегалаштво, засновано на академско-свештеничком служитељству Цркви (Henson and Lakey 2017, 4), за оца Радована није било „научни модни тренд, већ унутрашња потреба и покушај успостављања егзистенцијалног односа са једним другим [божанским] светом који је потиснула рационалистичка појмовна слика света и живота“ (Биговић 1998, 86). У томе се крије тајна сврхе постизања свеопштег јединства.

Оно што је исконско и архетипско, као што је споменуто на почетку текста, јесте тренд људске тежње ка уједињавању јер су и извесне поделе у светском постојању назначене од самог стварања. Човек Адам је, према Св. Максиму исповеднику, био позван од Бога да надиђе те поделе и посредује уједињавању свега у Богу. Падом у грех, кроз непослушност, Адам заказује да надиђе прву назначену поделу — на мушко и женско. А предвиђено их је било још четири укупно. Оваплоћењем, послушношћу Оцу, приношењем самог себе на крст, смрћу и васкрсењем, Христос пројављује и испуњује то уједињујуће људско назначење и завештава га Цркви. У

Цркви се открива, у Цркви је тајна тог назначења. Црква је-сте та уједињеност. Црква је назначена да преобрази свет, да свет буде Црква, једно(ст) у Богу.

Поделе које се јављају у Цркви могу се доживети као други пад у грех (аналоган оном прародитељском паду). Онтолошки су болне јер се у животној збиљи показују као „скрханости“ и међуљудски расколи (преграде) — просто, нешто што одељује једне од других — иконе Божије — живе људе. Црквени део човечанства позван је да надиђе те поделе, да се кроз стваралачки савет (договор) — дијалог у „љубави и истини“, усагласи са Божанским узором јединства — Светом Тројицом. На тај начин можемо се остварити као саборно друштво. У нашој традицији, то нам је завештано као узор још од Св. Саве и Св. Симеона. Није на одмет споменути да Свјатјејши Патријарх српски Г. Порфирије управо такав светосавски саборни приступ реafirмише. Морамо приметити да сличан приступ имају и Англиканци. На питање како постићи и одржавати јединство Цркве? Англиканци одговарају: кроз консултовање (Craston 1994). То је приступ ране, неподељене Цркве, Цркве Васељенских Сабора. Напросто, пред искушењем подела, зарад очувавања и утврђивања јединства Цркве, сазивани су сабори (Pickard 2012).

Савремени саборни позив „на јединство — јединство у Христовој љубави — ургентно је потребан, као никада пре“ јер „силе поларизације, поделе, национализма, злоупотребе и искључивости снажно наступају по свету“ (Tveit 2019). Управо у наше време увиђамо колико су тмурни облаци смрти који су се надвили над човечанство, те да су „изазови, мрак са којим се суочавамо, превише јаки за подељено човечанство“ (Tveit 2021). Стога су нам потребни „посвећени и компетентни напори мулти-латералног рада да би се позабавили проблемима као једно човечанство и једна творевина Божија“ (Tveit 2021). Ако се не одазовемо на овакав позив „да волимо на начин како Бог воли свет“ и „не изађемо из својих само-дефинисаних начина живљења, то ће нас одвести у нестајање, а не у живот и светлост“ (Tveit 2021). Ако

су ови позиви и упозорења истинити, имао је право о. Радован кад је тврдио да ће будућа судбина света зависити управо од међурелигијског и екуменског дијалога (Матић 2019).

Да би међурелигијски и екуменски дијалог заиста имао уједињујућу и помирителну моћ, потребно је да предстојећа саборска консултовања реконструишу своју утемељеност у старој доброј (изворној) традицији — Литургије, молитве и љубавног разумевања.⁴⁴ Јер, „Света Тајна Причешћа (то јест Света Литургија) синтезира, дефинише, представља Христов метод и средство за сједињење свих људи: кроз њу се човек органски сједињује са Христом и са свима вернима“ (Поповић 1991, 6). На ово умесно је надовезати молитву архимандрита Софронија за јединство:

„Господе Исусе Христџе, укрепи нас за њодвиј љакве љубави, коју си нам зајоведо, рекавши: волијџе једни друје као шћо и Ја заволах вас. Духом Својим Светим њодај нам снаје да се смиравамо једни њред друјима у шћрљењу... Који си нас блајовољењем Својим сабрао са свих шћрана земаљских, учини да уисћину њосћанемо једна њородица, која живи једним срцем, једном вољом, једном љубављу, као један човек, њо њревечном саветју Твоме о њрвородном Адаму... да сви нађемо мир у Теби, кројкоме и смиреноме Цару нашем, сада и увек и у векове векова. Амин.“ (Сахаров 2008, 279–80).

Све у свему, за екуменизам потребно је имати софронијевско екуменско срце, екуменску љубав. Јер без срца, искрености и љубави, извесно је да човек не може постићи јединство сопственог дџића, а камоли јединство Цркве, света. Без постизања јединства у

⁴⁴ Брижност из љубави и вера у Божију љубав у времену страдања од пандемије наводи и на следећу екуменско-кенотичну изјаву: „нисмо позвани да верујемо у сопствену веру. Нити смо позвани да верујемо у снагу наших цркава или у успех нашег екуменског покрета. Позвани смо да верујемо у знаке Божије неусловне љубави, показане у Исусу Христу. Позвани смо да верујемо у Бога. Зато је вера важна. Зато вера може да доведе до промене“; „[о]но што је свету сада потребно је љубав. Свет и даље изненађује истинска љубав“ (Tveit 2021).

себи и својој црквеној породици, упињање у екуменским пословима ће се вероватно испоставити претенциозно. Да преформулишемо стару духовну изреку: треба се најпре изборити са подељеношћу унутар себе, а онда се усмеравати на поделе изван.

Захвалница: На подстрецима, сугерисању референци и дискусији приликом писања приказа књиге *Црква — ка заједничкој визији* захваљујем се преводиоцу књиге, мастер теологу Златку Вујановићу. Захваљујући свему томе, текст је значајно унапређен.

8. Библиографија / Bibliography

Литература / Literature

- Behr, John. 2014. "Reading the Fathers Today." In *Celebration of Living Theology: A Festschrift in Honour of Andrew Louth*, edited by Juston Mihoc and Leonard Aldea, 7–19. London: Bloomsbury.
- Bogliacino, Francesco, Laura Jiménez Lozano, and Gianluca Grimalda. 2018. "Consultative Democracy and Trust." *Structural Change and Economic Dynamics* 44 (March): 55–67. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2017.10.004>.
- Buda, Daniel. 2017. "Inter-Orthodox Consultation for a Response to the Faith and Order Text 'The Church: Towards a Common Vision.'" *Review of Ecumenical Studies Sibiu* 8 (3): 433–445. <https://doi.org/10.1515/ress-2016-0031>.
- Carys, Moseley. 2012. "Rowan Williams as Hegelian Political Theologian." *Heythrop Journal — Quarterly Review of Philosophy and Theology* 53 (3): 362–381. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2265.2011.00743.x>.
- Chapman, Mark D. 2012. *Anglican Theology*. London: T & T Clark International.
- Chapman, Mark D. 2013. "The Anglican Theology." In *The Routledge Companion to Modern Christian Thought*, edited by Chad Meister and James Beilby, 1st ed. London: Taylor and Francis.
- Chapman, Mark D. 2017. "Academic Vocation in the Church and the Vocation of the Theological Educator: Listening for the Divine Voice." In *Academic Vocation in the Church and Academy Today: "And with All of Your Mind,"* 109–124. London: Taylor and Francis. <https://doi.org/10.4324/9781315562810>.

- Chen, Chengxin. 2020. "China's Consultative Democracy System." In *China's Political System*, edited by Ning Fang, 179–217. Singapore: Springer, China Social Sciences Press. https://doi.org/10.1007/978-981-15-8362-9_7.
- Collison, Patrick, and Michael Nielsen. 2018. "Science Is Getting Less Bang for Its Buck." *The Atlantic*, November 16, 2018. <https://www.theatlantic.com/science/archive/2018/11/diminishing-returns-science/575665/2/13>.
- Coman, Viorel. 2020. "André Scrima's Ecumenical Vision and Its Relevance for the Post-Conciliar Orthodox Church." *St Vladimir's Theological Quarterly* 64 (3–4): 181–210.
- Craston, Colin. 1994. "The Anglican Consultative Council: Instrument of Anglican Unity." *Arvill* 11 (2): 111–121.
- Deseille, Placide. 2010. *Propos d'un moine orthodoxe: Entretiens avec Jean-Claude Noyé*. Paris: Lethielleux.
- Economy, Elizabeth. 2018. "China's New Revolution: The Reign of Xi Jinping." *Foreign Affairs* 97 (3): 60–74.
- Faith and Order. 2013. *The Church: Towards a Common Vision Faith and Order Paper No. 214*. Geneva: World Council of Churches. Commission on Faith and Order.
- Faith and Order. 2020. *What Are the Churches Saying About the Church? Key Findings and Proposals from the Responses to The Church: Towards a Common Vision Faith and Order Paper No. 236*. Geneva: WCC. https://www.oikoumene.org/sites/default/files/2021-06/What_Are_Churches_Saying_Web.pdf.
- Gerritsen, Roderik J.S., and Guido P.H. Band. 2018. "Breath of Life: The Respiratory Vagal Stimulation Model of Contemplative Activity." *Frontiers in Human Neuroscience* 12 (October). <https://doi.org/10.3389/fnhum.2018.00397>.
- He, Baogang, and Mark E. Warren. 2011. "Authoritarian Deliberation: The Deliberative Turn in Chinese Political Development." *Perspectives on Politics* 9 (2): 269–289. <https://doi.org/10.1017/S1537592711000892>.
- He, Baogang, and ThØgersen Stig. 2010. "Giving the People a Voice? Experiments with Consultative Authoritarian Institutions in China." *Journal of Contemporary China* 19 (66): 675–692. <https://doi.org/10.1080/10670564.2010.485404>.
- He, Baogang. 2011. "Deliberative and Institutional Mechanism for Shaping Public Opinion." In *Accountability through Public Opinion: From Inertia to Public Action*, edited by Sina Odugbemi and Taeku Lee, 203–214. Washington: The International Bank for Reconstruction and Development. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-8505-0>.

- Henson, Shaun C, and Michael J Lakey. 2017. "Introduction." In *Academic Vocation in the Church and Academy Today: 'And with All of Your Mind,'* edited by Shaun C Henson and Michael J Lakey, 3–8. London: Taylor and Francis.
- Hobson, Theo. 2005. "Rowan Williams as Anglican Hegelian." *Reviews in Religion and Theology* 12 (2): 290–297. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9418.2005.00249.x>.
- Hobson, Theo. 2007. "Against Hauerwas." *New Blackfriars* 88 (1015): 300–312. <https://doi.org/10.1111/j.1741-2005.2007.00156.x>.
- Inter-Orthodox Consultation. 2011. "Inter-Orthodox Consultation for a Response to the Faith and Order Study: The Nature and Mission of the Church: A Stage on the Way to a Common Statement (Faith and Order Paper 198, 2005 WCC)." Agia Napa/Paralimni, Cyprus, 2–9 March 2011. <https://www.oikoumene.org/sites/default/files/File/NapaReport.pdf>.
- Jinjolava, Irakli. 2021. "Synodical Principle as the Key to Church Unity." In *Stolen Churches or Bridges to Orthodoxy? Historical and Theological Perspectives on the Orthodox and Eastern Catholic Dialogue*, edited by Vladimir Latinovic and Anastacia K. Wooden, 1st ed., 301–315. Palgrave Macmillan.
- Junru, Li. 2018. "Consultative Democracy, People's Democracy." *China Today*, 2018.
- Kalaitsidis, Pantelis. 2014. "New Trends in Greek Orthodox Theology: Challenges in the Movement towards a Genuine Renewal and Christian Unity." *Scottish Journal of Theology* 67 (2): 127–164. <https://doi.org/10.1017/S0036930614000039>.
- Lazar, Sara, Murali Doraiswamy, Anna Williamson, Miguel Farias, and Will Williams. 2020. "Does Mindfulness Really Work?" Fens Virtual Forum, The Brain Debate 2. July 14, 2020. <http://thebrainforum.org/annual-conference/the-brain-forum-2020>.
- Li, Rongxin, and Xiaofang Zhou. 2020. "A Semantic Analysis of the Notion of Consultative Democracy: Xieshang Minzhu in the Chinese Official Political Discourses." *Journal of Nationalism Memory and Language Politics* 14 (1): 46–70. <https://doi.org/10.2478/jnmlp-2020-0004>.
- Martzeolos, G., Chr. Stamoulis, V. Tsigos, St. Tsompanidis, and V. Stathokosta. 2021. "Theological Committee of the Church of Greece." In *Churches Respond to The Church: Towards a Common Vision, Faith and Order Paper No. 232*, edited by Ellen Wondra, Stephanie Dietrich, and Drissi Ghazaryan, 1st ed., 2:310–316. Geneva: World Council of Churches.
- Milenković, Mirjana R. 2021. „Svaki petnaesti Kinez član partije, a svaki deveti Srbin član SNS“. *Danas*, 1. 5. 2021. <https://www.danas.rs/politika/svaki-petnaesti-kinez-clan-partije-a-svaki-deveti-srbin-clan-sns/>.

- Mitralaxis, Sotiris. 2018. "On Recent Developments in Scholarly Engagement with (the Possibility of an) Orthodox Political Theology." *Political Theology* 19 (3): 247–260. <https://doi.org/10.1080/1462317X.2017.1402551>.
- P Wong, Paul T. 2003. "Servant Leadership: An Opponent-Process Model and the Revised Servant Leadership Profile." *An Opponent Process Model-1 Servant Leadership Roundtable*.
- Pickard, Stephen. 2012. "Gifts of Communion: Recovering an Anglican Approach to the 'Instruments of Unity.'" *Journal of Anglican Studies* 11 (2): 233–255. <https://doi.org/10.1017/S1740355312000265>.
- Pontifical Council for Promoting Christian Unity. 2019. "The Church: Towards a Common Vision. Faith and Order Paper No. 214 (2013): A Catholic Response." Rome. <http://www.christianunity.va/content/unitacristiani/en/news/notizie-2019-10-23-tctcv-catholic-response.html>.
- Roche, Aisling. 2021. "How Ballet Prepared Me for Research." *Nature* 592: 316.
- Su, ZhenhuaLe, Zhang Junjie, and Ma Yongjing. 2012. "Is the Poor Quality of Chinese Civic Awareness Preventing Democracy in China? A Case Study of Zeguo Township." *Asian Perspective*, 36 (2012), 43–69. <http://www.jstor.org/stable/42704780>.
- Truex, Rory. 2017. "Consultative Authoritarianism and Its Limits." *Comparative Political Studies* 50 (3): 329–361. <https://doi.org/10.1177/0010414014534196>.
- Tsang, Steve. 2009. "Consultative Leninism: China's New Political Framework." *Journal of Contemporary China* 18 (62): 865–880. <https://doi.org/10.1080/10670560903174705>.
- Tveit, Olav Fykse. 2019. "Anglican Contributions to Unity, Particularly to the Work of the World Council of Churches." In *Anglican Consultative Council in Hong Kong*. Oikoumene, World Council of Churches webpage. <https://www.oikoumene.org/resources/documents/anglican-contributions-to-unity-particularly-to-the-work-of-the-world-council-of-churches>.
- Tveit, Olav Fykse. 2021. "Sermon at Ecumenical Centre Morning Prayer." Oikoumene, World Council of Churches Webpage. March 15, 2021. <https://www.oikoumene.org/resources/documents/sermon-at-ecumenical-centre-morning-prayer>.
- Vasiljević, Maxim. 2016. "Orthodox Theological Foundations for an Ecclesial Humanitarianism." *Review of Faith and International Affairs* 14 (1): 9–17. <https://doi.org/10.1080/15570274.2016.1145481>.
- Vasiljević, Maxim. 2018. "On Digital Iconicity." *Communication Research Trend* 37 (2): 20–24. <https://commerce.cashnet.com/COMM3Trends>.

- Vujanović, Zlatko. 2020. "The Development of the Concept of Koinonia in Faith and Order and the Orthodox Contributions to It." MAS Thesis, University of Geneva.
- Wang, Ray, and Gerry Groot. 2018. "Who Represents? Xi Jinping's Grand United Front Work, Legitimation, Participation and Consultative Democracy." *Journal of Contemporary China* 27 (112): 569–583. <https://doi.org/10.1080/10670564.2018.1433573>.
- Ware, Kallistos. 2012. "Orthodox Theology Today: Trends and Tasks." *International Journal for the Study of the Christian Church* 12 (2): 105–121. <https://doi.org/10.1080/1474225X.2012.699434>.
- Williams, Rowan. 2007. "Foreword by the Most Revd and Right Honourable Dr Rowan Williams, Archbishop of Canterbury." In *Anglicans and Orthodox: Unity and Subversion 1559–1725*, ed. by J. Pinnington. Leominster: Gracewing.
- Wondra, Ellen, Stephanie Dietrich, and Drissi Ghazaryan, ed. 2021a. *Churches Respond to The Church: Towards a Common Vision*. Faith and Order Paper No. 231. Geneva: World Council of Churches.
- Wondra, Ellen, Stephanie Dietrich, and Drissi Ghazaryan, ed. 2021b. *Churches Respond to The Church: Towards a Common Vision*. Faith and Order Paper No. 232. Geneva: World Council of Churches.
- Xia, Cai. 2021. "The Party That Failed: An Insider Breaks With Beijing." *Foreign Affairs* 100 (1): 78–91.
- Yuen Ang, Yuen. 2018. "Autocracy With Chinese Characteristics: Beijing's Behind-the-Scenes Reforms." *Foreign Affairs* 97 (3): 39–48.
- Берђајев, Николај. 2006. *Философија слободе*. Ур. Владимир Меденица. 2. изд. Београд: Логос.
- Биговић, Радован. 1998. *Од Свечовека до Бојочовека: хришћанска филозофија Владике Николаја Велимировића*. Ур. Живадин Митровић. Београд: Друштво Рашка школа.
- Биговић, Радован. 2010а. *Православна теологија екуменизма*. Ур. Андријана Младеновић. Београд: Хришћански културни центар.
- Биговић, Радован. 2010б. *Црква у савременом свету*. Београд: Службени гласник.
- Васиљевић, Максим. 2021. „О речитом ћутању (или: О апофатици и катафатици жена мирносица)“. *Теологија.нет*, Мај 16, 2021. <https://teologija.net/o-recitom-cutanju/>.

- Вера и поредак. 2020. *Црква — ка заједничкој визији: документи 214 комисије „Вера и поредак“*. Ур. Александар Ђаковац и Срећко Петровић. Књига 1. Београд: Хришћански културни центар др Радован Биговић, Институт за Систематско богословље Православног богословског факултета Универзитета у Београду, Библијски културни центар.
- Гондикакис, Василије. 2015. *Свeйлосiй оg Свeйлосiйи*. Ур. Наставнички савет Призренске Богословије. Призрен: Епархија рашко-призренска, Богословија Св. Кирила и Методија у Призрену.
- Ђаковац, Александар, ур. 2005. *Православље и екуменизам*. Београд: Хришћански културни центар.
- Ђаковац, Александар. 2020. „Св. Иполит Римски: против Ноетија“. *Theological Views / Теолошки иoгледи — версконачни часопис* LIII (2): 333–352. <https://doi.org/10.46825/GV/2020-2-333-352>.
- Ђорђевић, Момчило Б. 2021. „Шта нам пише у геномима“. *Културни гoдaйшaк Полиiйике*, XXV, 12, Јул 3, 2021.
- Јакшић, Живко Миша. 2020. „Црква — визија праве љубави“. *Theological Views — Religious and Scientific Journal / Теолошки иoгледи — версконачни часопис* LIII (3): 821–826. <https://doi.org/10.46825/tv/2020-3-821-826>.
- Јевтић, Атанасије. 2011. „О екуменизму“, *Православље — новине Српске Паiријаршије*, година XLV, бр. 1055 (1. март 2011): 10–13: 11.
- Карановић, Обрад. 2020. „Црква — ка заједничкој визији: документ 214 комисије ‘Вера и поредак‘“. *Православље — новине Српске Паиријаршије*, година LIV, бр. 1290 (15. децембар 2020): 44–45.
- Кисић, Раде. 2020. „*Vita Mixta* у учењу Светог Григорија Двојеслова“. *Сaборност* 14: 81–93. <https://doi.org/10.5937/sabornost2014081k>.
- Лубардић, Богдан. 2019. *Јусiйин Ђелијски и Енiлеска: иуiтeви рецeицијe дришћанске иeолоијe, књижевност и науке*. Ур. Богољуб Шијаковић. Београд: Институт за теолошка истраживања ПБФ Универзитета у Београду.
- Матић, Зоран. 2013. *Лоiос квантине мeдицине*. Ур. Коста Андрејевић. Едукатио. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Матић, Зоран. 2019. „Помен о Љубави Оца и Учитеља“. *Православље — новине Српске Паиријаршије*, година LIII, бр. 1290 (1. јун 2019): 44–45.
- Милин, Драган и Чарнић, Емилијан, прев. 2020. *Свeтo Писмо Сiпарoи и Новој Завeтiа*. Београд: Библијско друштво Србије.
- Милошевић, Ненад. 2008. „Допринос архимандрита Јустина Поповића унапређењу литургијске свести код Срба“. У *Српска иeолоијa у XX*

- веку: *испјраживачки њроблеми и резултјатји*, ур. Богољуб Шијаковић, 47–53. Београд: Православни Богословски факултет.
- Палама, Григорије. 2008. *Тријаде: беседе у одбрану свештјених тишхова-ишеља*. Ур. Епископ далматински Фотије. Шибеник: Истина, издавачка установа Епархије далматинске.
- Перишић, Владан. 2008. „О могућности богопознања у паламиној епистемологији“. У *Срјска Теологија у ХХ веку: испјраживачки њроблеми и резултјатји*, ур. Богољуб Шијаковић, 35–40. Београд: Православни Богословски факултет.
- Перишић, Владан. 2019. *Лицимери, милосјћ хоћу а не жрјивојриношење*. Дубровник: Видослов.
- Поповић, Јустин. 1973. „Житије светог оца нашег Марка Траческог“. У *Житјија Свештјих*, 1. изд. Књига 4. Ваљево: Манастир Ђелије.
- Поповић, Јустин. 1991. *Унујраиња мисија наше Цркве*. Ваљево: Манастир Ђелије.
- Сахаров, Софроније. 1998. *Сјарац Силуан*. 3. изд. Света Гора Атонска: Манастир Хиландар.
- Сахаров, Софроније. 2008. *Духовне беседе: књига њрва*. Ур. Сабор стараца манастира Хиландара. Кареја, Света Гора, Грчка: Манастир Хиландар.
- Тешовић, Миланка и Зоран Матић. 2016. „У Спомен на служитеља Господњег Радована“. *Теолошки њојледи — версконачни часојис XLIX* (2): 394–398.
- Флоренски, Павле. 2007. *Православље*. Ур. Владимир Меденица. Реч. Београд: Логос.
- Хомјаков, Алексеј. 1999. *Црква је једна*. Ур. Владимир Меденица. Београд: Zepter Book World.

Интернет референце / Web References

- Anthony, L. 2020. AntConc (Version 3.5.9) [Computer Software]. Tokyo, Japan: Waseda University. Доступан преко <https://www.laurenceanthony.net/software.html>.
- Churches Together in Britain and Ireland. 2015. “Responses to ‘The Church: Towards a Common Vision’” Churches Together in Britain and Ireland, November 12, 2015. <https://ctbi.org.uk/responses-to-the-church-towards-a-common-vision/>.
- Aldea, Father Seraphim. 2019. “Fr. Sophrony — Keep going and keep open.” Mull Monastery (Orthodox Monastery of all Celtic Saints), Youtube, 14. 6. 2019. https://www.youtube.com/watch?v=VHcoHA3B_p8.

- Rocas, Nicole. 2019. "Converting to time." *Public Orthodoxy* — a publication of the Orthodox Christian Studies Center of Fordham University. <https://publicorthodoxy.org/2019/03/19/converting-to-time-a-lesson-from-theoretical-physics/>.
- "Underdog (Alicia Keys Song)." 2020. Wikipedia. July 6, 2020. [https://en.wikipedia.org/wiki/Underdog_\(Alicia_Keys_song\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Underdog_(Alicia_Keys_song)).
- World Council of Churches. 2011. "An Orthodox response to The Nature and Mission of the Church." The World Council of Churches (WCC), 14 March 2011. <https://www.oikoumene.org/news/an-orthodox-response-to-the-nature-and-mission-of-the-church>.
- World Council of Churches. 2021a. "Churches Respond To The Church: Towards A Common Vision Volume I. Faith and Order Paper No. 231." The World Council of Churches (WCC). https://www.oikoumene.org/sites/default/files/2021-02/Churches_Respond_Church_vol1_WEB.pdf.
- World Council of Churches. 2021b. "Churches Respond To The Church: Towards A Common Vision Volume II. Faith and Order Paper No. 232." The World Council of Churches (WCC). https://www.oikoumene.org/sites/default/files/2021-02/Churches_Respond_Church_vol2_WEB.pdf.
- World Council of Churches. 2021c. "The Church: Towards a Common Vision, Faith and Order Paper No. 214." The World Council of Churches (WCC). <https://www.oikoumene.org/resources/publications/the-church-towards-a-common-vision>.
- World Council of Churches. 2021d. "WCC Commission on Faith and Order hosts first webinar on responses to 'The Church: Towards a Common Vision.'" The World Council of Churches (WCC), July 6, 2021. <https://www.oikoumene.org/news/wcc-commission-on-faith-and-order-hosts-first-webinar-on-responses-to-the-church-towards-a-common-vision>.
- World Council of Churches. 2021e. "What are the Churches saying about the Church? Faith and Order Paper No. 236." The World Council of Churches (WCC). https://www.oikoumene.org/sites/default/files/2021-06/What_Are_Churches_Saying_Web.pdf.
- Институт за Систематско богословље. 2020. „Црква — ка заједничкој визији“. Институт за Систематско богословље, 1. новембар 2020. <http://isb.pbf.rs/crkva-ka-zajednickoj-viziji/>.

* * *